



Universiteit
Leiden
The Netherlands

De semantiek van Aristoteles: waarheid en betekenis in het tijdperk van het darwinisme

Vroonhoven, T.T.H. van

Citation

Vroonhoven, T. T. H. van. (2018, February 14). *De semantiek van Aristoteles: waarheid en betekenis in het tijdperk van het darwinisme*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/61146>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/61146>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:

<http://hdl.handle.net/1887/61146>

Author: Vroonhoven, T.T.H. van

Title: De semantiek van Aristoteles: waarheid en betekenis in het tijdperk van het darwinisme

Issue Date: 2018-02-14

HOOFDSTUK III: HEIDEGGER EN *DE INTERPRETATIONE*

In dit hoofdstuk zal duidelijk worden waarom Heidegger zich wendt tot *De Interpretatione*. Bij Aristoteles blijkt dat *tekenen* waar of onwaar kunnen zijn: zij onthullen of verhullen. De uitspraak die waar of onwaar kan zijn is alleen maar een modus van het onthullen en verhullen dat het teken als zodanig kenmerkt. Waarheid is daarom nooit primair correctheid van de uitspraak, maar *openheid* of *onthuldheid*. Deze waarheid is dan ook niet aan menselijke tekengeving gebonden. Het is omgekeerd: het onthullen van tekens is een afgeleide van de meer omvattende openheid waarin de mens zich bij voorbaat ophoudt. Ook wordt de verhouding tussen Heidegger en het darwinisme duidelijk. Enerzijds loopt Heideggers verwijzing naar openheid parallel aan de darwinistische gedachte dat leven overall omgeven is door onthulling en verhulling. Toch valt Heidegger niet samen met het darwinisme: door te wijzen op het onthullingskarakter van tekens laat hij zien dat tekens niet tot manipulatie-instrumenten gereduceerd kunnen worden.⁴³⁷

3.1 De heerschappij van de uitspraak

In *Sein und Zeit* (1927) wijst Heidegger erop dat het overgeleverde denken over taal zich binnen een vooringenomenheid beweegt. Taal is sinds de Grieken primair begrepen vanuit het *spreken* (*logos*), en wel vanuit een specifieke manier van spreken, namelijk het *propositionele* spreken. De overgeleverde grammatica en logica zijn georiënteerd op de *uitspraak*. Heidegger is niet geïnteresseerd in de ene of de andere logica. Hij zet een stap terug. Het gaat hem erom dat zich in de uitspraak een *toegangswijze* verbergt die tekenend is voor zowel het spreken als de manier waarop het besprokene de luisteraar of lezer tegemoet treedt. In concreto: in het propositionele spreken *over* de wereld wordt het besprokene bij voorbaat beschouwd als een object dat zich *tegenover* de spreker bevindt. In de uitspraak verschijnt het besprokene bij voorbaat als een zelfstandig zijnde dat ter bespreking voor de hand ligt. Heidegger spreekt van *voorhandenheid*. Dat betekent: iets *is* voor zover het zich aandient als een zelfstandig ding dat ergens in de wereld voorkomt. In de uitspraak is bij voorbaat een beslissing gevallen over wat *zijn* betekent: de uitspraak prejudicieert tot de ontologie van het voorhandene.

⁴³⁷ Alle onderstaande verwijzingen naar het werk van Heidegger zijn ontleend aan de *Gesamtausgabe* (GA) tenzij anders aangegeven.

“De Grieken hebben geen woord voor taal, zij begrepen dit fenomeen >>primair<< als spreken [Rede]. Omdat voor de filosofische bezinning de *logos* overwegend als uitspraak in de blik kwam, voltrok de uitwerking van de grondstructuren van de vormen en bestanddelen van het spreken zich aan de leidraad van *deze logos*. De grammatica zocht haar fundament in de >>logica<< van deze logos. Deze berust evenwel op de ontologie van het voorhandene.”⁴³⁸

Heidegger wijst erop: sinds de Grieken is het denken over taal en spreken bepaald door de *heerschappij van de uitspraak*.⁴³⁹ Waarom?

Enerzijds wordt het gesprokene begrepen vanuit de oriëntatie op de uitspraak. Dat blijkt in *De Interpretatione*: de wijzen van spreken die niet propositioneel zijn worden daarin expliciet buiten beschouwing gelaten.⁴⁴⁰ Aristoteles maakt duidelijk dat de definitie van de mens, wanneer ze niet beweerd wordt, *nog niet* een uitspraak is die waar of onwaar is. Evenzo betekent een naam wel iets, maar kan hij ‘nog niet’ waar of onwaar zijn.⁴⁴¹ De naam en andere rededelen worden beschouwd vanuit het spreken dat waar of onwaar kan zijn, dus vanuit de uitspraak. Anderzijds spreken de taalwetenschap, filologie en filosofie zelf in proposities over het spreken en de taal. Daarin verschijnen het spreken zelf en het besprokene als objecten die voor de hand liggen.⁴⁴² Deze oriëntatie op de uitspraak tekent de manier waarop in het overgeleverde denken is nagedacht over spreken in het algemeen en over de naam, de uitspraak en waarheid in het bijzonder.

Binnen de overgeleverde logica is de *naam* een constituent van de uitspraak. De naam is zelf een object dat voor de hand ligt, net als datgene wat erdoor wordt benoemd. Wanneer de verhouding tussen de naam en het benoemde zelf ook weer propositioneel wordt besproken, wordt zij voorgesteld

⁴³⁸ Heidegger, 1927, p. 165: “Die Griechen haben kein Wort für Sprache, sie verstanden dieses Phänomen >>zunächst<< als Rede. Weil jedoch für die philosophische Besinnung der *logos* vorwiegend als Aussage in den Blick kam, vollzog sich die Ausarbeitung der Grundstrukturen der Formen und Bestandstücke der Rede am Leitfaden *dieses Logos*. Die Grammatik suchte ihr Fundament in der >>Logik<< dieses Logos. Diese aber gründet in der Ontologie des Vorhandenen. Der in die nachkommende Sprachwissenschaft übergegangen und grundsätzlich heute noch maßgebende Grundbestand der >>Bedeutungskategorien<< ist an der Rede als Aussage orientiert.”

⁴³⁹ Zie voor een hedendaags voorbeeld de propositionele ‘lakmoesproef’ van Fitch hierboven (2.41).

⁴⁴⁰ Aristoteles, *De Interpretatione*, 17a5-10.

⁴⁴¹ Aristoteles, *De Interpretatione*, 17a13 en 16a18.

⁴⁴² Heidegger, 1927, p. 160: “Der *logos* wird als Vorhandenes erfahren, als solches interpretiert, imgleichen hat das Seiende, das er aufzeigt, den Sinn von Vorhandenheit.”

als een voorhanden relatie van *substitutie* of *representatie*.⁴⁴³ De naam is een fysiek ding dat een niet-fysieke betekenis representeert (een ‘voorstelling’ of ‘gedachte’) die ‘in het denken’ voorhanden is. Die bovenfysieke voorstelling is de schakel waardoor verschillende namen hetzelfde ding kunnen representeren. Deze voorstelling van de naam leidt echter tot het onoplosbare metafysische probleem hoe een fysiek ding iets bovenfysieks kan representeren.

Ook de *uitspraak* wordt in de traditionele logica in de eerste plaats gezien als een voorhanden object, een opeenvolging van meerdere woorden die worden geuit.⁴⁴⁴ Sinds *De Interpretatione* geldt in tegenstelling tot de afzonderlijke namen de uitspraak pas als datgene wat waar of onwaar kan zijn. Maar wat is er waar of onwaar? Niet de woordopeenvolging zelf – die is voorhanden of niet. Zo komt het tot de gedachte dat de reële woordopeenvolging overeenkomt met een ideële *propositie* of *propositionele inhoud*, die op haar beurt weer een afbeelding of representatie zou zijn van een stand van zaken in de wereld. Dit leidt opnieuw tot onbeantwoorde vragen: hoe kan een ideële propositionele inhoud ooit overeenkomen met een reële stand van zaken? Ook de aard van deze ‘overeenkomst’ is geheel onduidelijk: is zij zelf reëel, ideëel, of nog wat anders?⁴⁴⁵

Zolang zij propositioneel wordt besproken kan ook *waarheid* alleen maar verschijnen als een relatie tussen dingen die voor de hand liggen. Zo komt het tot de scholastieke bepaling van waarheid als *adaequatio rei et intellectus*.⁴⁴⁶ Deze ‘gelijkheid’ of ‘overeenstemming’ is zelf weer een

⁴⁴³ GA 8, pp. 123-4: “Wenn wir ein Ding benennen, statten wir es mit einem Namen aus. Doch wie steht es mit dieser Ausstattung? Das Ding ist doch nicht mit seinem Namen behängt. Andererseits kann niemand bestreiten, daß der Name dem Ding als einem Gegenstand zugeordnet ist. Wenn wir den Sachverhalt so vorstellen, machen wir den Namen gleichfalls zu einem Gegenstand. Wir stellen die Beziehung zwischen Namen und Ding als Zuordnung zweier Gegenstände vor. Die Zuordnung ist ihrerseits etwas Gegenständliches, was man vorstellen und nach seinen verschiedenen Möglichkeiten verhandeln und bezeichnen kann. Die Beziehung zwischen dem Genannten und seinem Namen läßt sich jederzeit als Zuordnung vorstellen.”

⁴⁴⁴ Heidegger, 1927, p. 159: “Für die philosophische Betrachtung ist der *logos* selbst ein Seiendes und gemäß der Orientierung der antiken Ontologie ein Vorhandenes. Zunächst vorhanden, das heißt vorfindlich wie Dingen sind die Wörter und ist die Wörterfolge, als in welcher er sich ausspricht. Dies erste Suchen nach der Struktur des so vorhandenen *logos* findet ein *Zusammenvorhandensein mehrerer Wörter*.”

⁴⁴⁵ Heidegger, 1927, p. 216.

⁴⁴⁶ Heidegger wijst erop dat het begin van Aristoteles’ *De Interpretatione* mede de aanleiding is geweest voor de bepaling van waarheid als *adaequatio*. Vgl. o.c., p. 214: “Aristoteles sagt: *pathêmata tês psuchês tôn pragmatôn homoiômata*, die >>Erlebnisse<< der Seele, die *noêmata* (>>Vorstellungen<<), sind Angleichungen an die Dingen. Diese Aussage, die keineswegs als ausdrückliche Wesensdefinition der Wahrheit vorgelegt ist, wurde mit der Veranlassung für die Ausbildung der späteren Formulierung des Wesens der Wahrheit als *adaequatio intellectus et rei*. Thomas v. Aquin, der für die Definition auf Avicenna verweist, der sie seinerseits aus Isaak Israelis >>Buch der Definitionen<< (10. Jahrhundert) übernommen hat, gebraucht für *adaequatio* (Angleichung) auch die Termini *correspondentia* (Entsprechung) und *convenientia* (Übereinkunft).”

voorhanden relatie.⁴⁴⁷ Onduidelijk blijft daarbij hoe de dingen met het denken kunnen overeenstemmen. Het getal 6 stemt overeen met 16 - 10. Beide waarden stemmen overeen in een bepaald *opzicht*, namelijk qua hoeveelheid. In welk opzicht zouden de dingen en het denken moeten overeenstemmen bij waarheid als *adaequatio*? Is er naast de dingen en het denken überhaupt nog wel iets met het oog waarop zij overeen zouden kunnen stemmen?⁴⁴⁸ Er is geen *adaequatio* van zijn en denken. De vraag naar de aard van deze ‘relatie’ is een metafysisch dwaalspoor.

De tekening door de uitspraak als toegangswijze wordt ook duidelijk bij De Rijk. Eerder bleek dat hij de verhouding tussen tekens, de aandoeningen van de ziel en de dingen begrijpt als representatie (1.1). Namen of gehelen van namen heten een *assertible*: zij tenderen naar het doen van uitspraken. En hoewel De Rijk de uitspraak gedeeltelijk reduceert tot een handeling, (denk aan de term *operator*) blijft hij spreken van een ‘propositionele inhoud’. De uitspraak wordt zo opgebroken in twee ongelijksoortige ‘lagen’, handeling en inhoud, waarvan onduidelijk blijft hoe zij ooit samengesteld kunnen worden.⁴⁴⁹ De oriëntatie op de uitspraak blijft bij De Rijk geenszins beperkt tot zijn weergave van Aristoteles. Ook zijn gedachte dat waarheid vandaag de dag geen correspondentie maar *coherentie* is, wordt bepaald door de uitspraak. Coherentie een de samenhang van *uitspraken* – en zij wordt zelf weer voorgesteld als een voorhanden betrekking.

Het methodische punt van Heidegger is dat alle bovengenoemde metafysische problemen rondom de naam, de uitspraak en waarheid zijn ingegeven door de heerschappij van de uitspraak. Zij noopt ertoe om tekens en betekenissen te beschouwen als voorhanden objecten, met alle metafysische onmogelijkheden van dien.⁴⁵⁰ Heidegger wijst ernaar: nadenken bij spreken en taal is alleen mogelijk wanneer het denken afscheid genomen heeft van deze overgeleverde oriëntatie op uitspraak. Geen denken zonder een ‘bevrijding van de grammatica uit de logica’.⁴⁵¹

⁴⁴⁷ Heidegger, 1927, pp. 224-5.

⁴⁴⁸ o.c., pp. 215-6.

⁴⁴⁹ o.c., p. 217: “Und ist nicht mit Rücksicht auf das >>wirkliche<< Urteilen des Geurteilten die Trennung von realem Vollzug und idealem Gehalt überhaupt unberechtigt? Wird die Wirklichkeit des Erkennens und Urteilens nicht in zwei Seinsweisen und >>Schichten<< auseinandergebrochen, deren Zusammenstückung die Seinsart des Erkennens nie trifft?”

⁴⁵⁰ GA 24, p. 294. Ten aanzien van de vraag hoe waarheid als *adaequatio* mogelijk is: “Diese *in sich grundverkehrte Fragestellung* ist aber dadurch motiviert, daß die Aussage zunächst als Wörterfolge genommen wird. Auch die Griechen haben in dieser Weise – wenn auch nicht ausschließlich – den Logos aufgefaßt. Dieser Ansatz ist in die Tradition der logischen Fragestellung übergegangen und in ihr bis heute nicht überwunden.”

⁴⁵¹ Heidegger, 1927, p. 165: “Nimmt man dagegen dieses Phänomen [sc. Rede] in der grundsätzlichen Ursprünglichkeit und Weite eines Existenzials, dann ergibt sich die Notwendigkeit einer Umlegung der

3.2 De pragmatische reductie

In de inleiding en in hoofdstuk II werd duidelijk hoe de overgeleverde filosofie gereduceerd is tot pragmatiek. Daarin verschijnen de dingen niet langer als zelfstandige zijnden, maar als onderdelen binnen een handelingscontext. Dingen, tekens, namen en uitspraken blijken gelijkelijk gebruiksvoorwerpen te zijn. Ook Heidegger gaat mee in deze pragmatische reductie, dezelfde reductie die later Wittgenstein tekende.

In *Sein und Zeit* wijst Heidegger erop dat het niet zinvol is om een gebruiksvoorwerp als een zelfstandig object te beschouwen. Wat in de praktijk bij de hand is, treedt alleen *in het gebruik* naar voren als dat wat het is. Een hamer kan wel beschouwd worden als een voorhanden object met eigenschappen, maar pas in de praktijk blijkt wat de betekenis ervan is. De hamer is *om te* hameren. Zo verwijst hij naar een meer omvattend geheel van betekenis waarin de hamer zijn plaats heeft. Wie de hamer als een zelfstandig object aanstaart, ziet die betekenis over het hoofd. Daarom is de uitspraak niet de geschikte toegangswijze om het bestaan van gebruiksvoorwerpen te beschrijven. Het methodische punt van Heidegger is dat een gebruiksvoorwerp alleen zinvol beschreven kan worden wanneer de beschrijving de wijze volgt waarop het gebruiksvoorwerp bestaat, namelijk in het gebruik ervan.⁴⁵²

Heidegger benadrukt dat ook een *teken* een gebruiksvoorwerp (*Zeug*) is. Het teken is een instrument met een specifieke functie: het *toont*.⁴⁵³ Heidegger geeft het voorbeeld van de richtingaanwijzer van een auto die aangeeft welke richting de auto zal inslaan. Wat is de zin van dit teken? Die is pragmatisch: het teken *manipuleert* de medeweggebruikers om uit te wijken of stil te blijven staan. Hoe doet het dat? Niet doordat het teken een *aboutness* heeft, iets substitueert of representeert, maar doordat het door de medeweggebruikers als teken wordt opgevat en zo hun gedrag beïnvloedt.⁴⁵⁴

Sprachwissenschaft auf ontologisch ursprünglichere Fundamente. Die Aufgabe einer *Befreiung* der Grammatik von der Logik bedarf *vorgängig* eines *positiven* Verständnisses der apriorischen Grundstruktur von Rede überhaupt als Existenzial und kann nicht nachträglich durch Verbesserungen und Ergänzungen des Überlieferten durchgeführt werden.”

⁴⁵² Heidegger, 1927, p. 69.

⁴⁵³ O.c., p. 77: “Zeichen sind aber zunächst selbst Zeuge, deren spezifischen Zeugcharakter im Zeigen besteht.”

⁴⁵⁴ O.c., p. 78: “Dieses Zeichen ist ein Zeug, das nicht nur im Besorgen (Lenken) des Wagenführers zuhanden ist. Auch die nicht Mitfahrenden – und gerade sie - machen von diesem Zeug Gebrauch und zwar in der Weise des Ausweichens nach der entsprechenden Seite oder des Stehenbleibens.”

Wat betekent het dat een teken toont? Heidegger wijst erop dat dit alleen te zien is wanneer de ‘geschikte omgangswijze’ met het teken in ogenschouw genomen wordt. Dat is een manier van *handelen*, binnen een handelingscontext. Het tonende karakter van het teken is niet te zien wanneer het teken beschouwd wordt als een geïsoleerd ding. Zelfs wanneer we met onze blik de aangewezen richting volgen en naar iets kijken wat in de omgeving voorhanden is, zien we het tonende karakter van het teken over het hoofd.⁴⁵⁵ Het teken fungeert alleen maar als zodanig in het gebruik ervan binnen een bepaalde betekenisvolle omgeving (denk bijvoorbeeld aan de verkeersregels, een bepaalde aanleg van het wegennetwerk). Maar wanneer het teken los van zijn handelingscontext beschouwd wordt, krijgt de tendens vrij spel om het teken op te vatten als substituut of representant van een ‘ergens’ voorhanden betekenis.

Alle tekengeving, ook het noemen en het doen van uitspraken, zijn wijzen van handelen. Aanvankelijk dacht Heidegger dat er een onderscheid was tussen de manier waarop de dingen in de praktijk tegemoet treden en de manier waarop zij verschijnen als onderwerp van een uitspraak. De praktische omgang met de dingen verschilde van het theoretische kennen ervan in de uitspraak. Het doen van uitspraken was weliswaar zelf een manier van handelen, maar de manier waarop de dingen in de uitspraak verschenen stond in beginsel los van pragmatiek. Er zou een verschil zijn tussen het ‘hermeneutische’ en het ‘apofantische’ *als*.⁴⁵⁶ Later moet Heidegger erkennen dat dit onderscheid in de pragmatische reductie verdampt is. Zelfs de meest abstracte uitspraak in de wetenschap is *als* theorie een handelen, namelijk het ontwerpen van de werkelijkheid met het oog op overzichtelijkheid en beheersbaarheid.⁴⁵⁷ Het specifieke pragmatische karakter van de uitspraak, het apofantische van

⁴⁵⁵ Heidegger, 1927, p. 79: “Eigentlich >>erfaßt<< wird das Zeichen gerade dann *nicht*, wenn wir es anstarren, als vorkommendes Zeigding feststellen. Selbst wenn wir der Zeigrichtung des Pfeils mit dem Blick folgen und auf etwas hinsehen, was innerhalb der Gegend vorhanden ist, in die der Pfeil zeigt, auch dann begegnet das Zeichen nicht eigentlich.”

⁴⁵⁶ GA 21, pp. 153-161. De uitspraak zou de primaire pragmatische bestaanswijze van de dingen, waarin zij functioneel op elkaar betrokken zijn, modifieren tot een genivelleerde voorhandenheid van dingen en eigenschappen. In GA 18, p. 278 spreekt Heidegger van de *apophansis* als “der Umgang mit der Welt, dem Leben, jetzt nicht mehr ein Handeln, Behandeln im Sinne des praktischen Besorgens, sondern *Abhandeln*, das im Ausgesprochenen selbst sichtbar Werdende klarzustellen, abgesehen von jeder Verwendung.”

⁴⁵⁷ Vgl. GA 7, pp. 49-50: “[D]ie moderne Wissenschaft ist als Theorie im Sinne des Be-trachtens eine unheimlich eingreifende Bearbeitung des Wirklichen. [...] Die alles entscheidende Arbeit, die solches Vorstellen in jeder Wissenschaft leistet, ist nun aber diejenige Bearbeitung des Wirklichen, die überhaupt das Wirkliche erst und eigens in eine Gegenständigkeit herausarbeitet, wodurch alles Wirkliche imvorhinein zu einer Mannigfaltigkeit von Gegenständen für das nachstellende Sicherstellen umgearbeitet wird.”

Aristoteles, dus het openen van een disjunctie en het committeren aan een van de leden met het oog op de doorbreking ervan, dat blijft bij Heidegger echter buiten beschouwing.

De methodische aanwijzing van Heidegger is niettemin duidelijk: het gaat niet aan om propositioneel over tekens te spreken. Tekens hebben evenals namen en uitspraken alleen in het gebruik betekenis. De gedachte dat tekens een *aboutness* hebben, iets afbeelden of representeren is ingegeven door de uitspraak als toegangswijze. Binnen het propositionele spreken worden tekens zelf bij voorbaat beschouwd als objecten die in de wereld voorkomen. Omdat tekens zo los van hun gebruikswijze beschouwd worden, kan hun ‘betekenis’ alleen maar gevonden worden in een voorhanden relatie zoals ‘representatie’ of ‘overeenstemming’. Daarmee wordt de betekenis van een teken binnen een specifieke handelingscontext ten onrechte verheven tot zelfstandige quasi-entiteit. De propositionele wijze van spreken die wetenschap en filosofie delen leidt zo tot het hypostaseren van tekens zoals de naam en de uitspraak. Zij verhuult wat er eigenlijk plaatsgrijpt in het benoemen en het beweren: het onthullen en verhullen.

3.3 Heidegger en het teken

Heidegger gaat vervolgens verder dan de pragmatische reductie. Hij wijst erop dat het onmogelijk is om tekens tot instrumenten te reduceren. Maar niet omdat tekens een herhalingskarakter hebben. De iteratieve aard van tekens, hun bestaan als opeenvolging met behoud van vroegere herhalingen, dat blijft in het denken van Heidegger buiten beschouwing.

Hoe toont het teken? In de praktijk wordt niet op het teken zelf gelet. Het teken wijst van zichzelf weg. In het voorbeeld van Heidegger: de weggebruikers laten zich brengen in de richting van wat de richtingaanwijzer zelf niet is. Met het teken brengt de manipulator de andere weggebruikers in zijn nabijheid met het oog op het sturen van hun handelen (*Ent-fernung*): zij blijven stilstaan of wijken uit. Maar dit uitwijken is het inslaan van een *richting*: linksaf en niet rechtsaf. Het teken kan het gedrag van medeweggebruikers manipuleren omdat het tegelijkertijd de omgeving indeelt in onderscheiden richtingen.⁴⁵⁸ Het teken is tegelijkertijd oriëntatie (*Ausrichtung*): dankzij de richtingaanwijzer verheft zich een voorheen stilzwijgend verschil tussen voor en achter, links en

⁴⁵⁸ Heidegger, 1927, p. 79: “Ausweichen gehört als Einschlagen einer Richtung wesentlich zum In-der-Welt-sein des Daseins. Dieses ist immer irgendwie ausgerichtet und unterwegs; Stehen und Bleiben sind nur Grenzfälle dieses ausgerichteten >>Unterwegs<<.”

rechts, nu en straks.⁴⁵⁹ De voorheen ononderscheiden omgeving verschijnt gearticuleerd. Een verschil in richtingen dient zich aan. Daardoor kunnen de weggebruikers zich oriënteren.⁴⁶⁰ Het teken *toont* dus doordat het van zichzelf wegwijst en daardoor een verschil naar voren laat komen. Dit ‘naar voren laten komen’ kan *releveren* genoemd worden (Heidegger spreekt van *Aufzeigung*).

Heidegger wijst op de tweeledigheid van tekens: zij manipuleren, maar openen daarbinnen een betekenisgeheel. Het zebrapad is een instrument ten behoeve van de verkeersregulering. Of dit teken ergens op ‘lijkt’ doet niet ter zake. Alleen in de praktijk blijkt wat het betekent: hier hebben voetgangers voorrang. Het teken bevindt zich in een betekenisvolle omgeving (scheidingen zoals die tussen het trottoir en de rijbaan). Daarbinnen manipuleert het automobilisten om voorrang te verlenen. Tegelijkertijd opent het een indeling in ruimte en tijd (gezien de ruimtelijke verhouding van ‘hier’ en ‘daar’ en de tijdsverhouding van voor-rang) en een indeling van weggebruikers (het verschil tussen voetgangers en bestuurders).

Een dergelijke indeling (bijvoorbeeld tussen links en rechts, nu en straks) is niet ook nog eens voorhanden in de wereld naast de andere dingen. Maar zij is ook niet voorhanden ‘in het denken’ van de weggebruikers. Het is niet zo dat de weggebruiker door zijn tekengebruik een indeling oplegt aan de voorheen amorfe wereld. De indeling is niet pas het product van de weggebruikers. Zij bevinden zich bij voorbaat in een tekenwereld (*Welt*), een geheel van indelingen dat hun handelen omgeeft en oriënteert. Deze indelingen zijn niet in de mens en niet in de dingen voorhanden, maar betreffen de manier waarop het tussengebied gemarkeerd is waarin beide elkaar tegemoet treden. Het geven van een teken laat deze indeling naar voren treden en maakt haar zo openbaar.

Hierin bestaat het weerwoord van Heidegger op de reductie van tekens tot pragmatiek of manipulatie. Het teken kan niet gereduceerd worden tot de pragmatische functie ervan omdat elk tekengebruik teert op een geheel van indelingen dat aan het tekengebruik voorafgaat. Daarom is het *teken* geen substituuut of representatie en primair zelfs geen manipulatief instrument, maar het *zich*

⁴⁵⁹ O.c., p. 108.

⁴⁶⁰ Heidegger, 1927, p. 79: “Es [sc. das Zeichen] wendet sich an die Umsicht des besorgenden Umgangs, so zwar, daß die seiner Weisung folgende Umsicht in solchem Mitgehen das jeweilige Umhafte der Umwelt in eine ausdrückliche >>Übersicht<< bringt. Das umsichtige Übersehen *erfaßt* nicht das Zuhandene; es gewinnt vielmehr eine Orientierung innerhalb der Umwelt.”

aftekenen van de dingen binnen een betekenisgeheel. Pas daardoor is het gebruik van articulerende tekens mogelijk.⁴⁶¹

En juist *omdat* elk spreken en handelen zich bij voorbaat binnen een geheel van indelingen beweegt, berust het releveren van een teken niet louter en zelfs niet primair in de actie van een handelend subject. Het teken toont omdat het een gearticuleerde indeling van de omgeving *zelf* toegankelijk maakt. Daardoor treedt een gelede omgeving geprononceerd naar voren. De kern is dat grammaticaal gesproken het ‘subject’ van dit *tonen* dus niet een handelende persoon is, maar de dingen zelf voor zover zij zichzelf door tekengeving *vertonen* in een betekenisvolle geleiding. Dat is voor Heidegger de zin van *apophainesthai* – ‘iets van zichzelf uit laten zien’.

Van hieruit kan pas verstaan worden wat er ter sprake komt in Heideggers vertalingen van het woord *apophansis*. Heidegger vertaalt *apophansis* o.a met *Sehenlassen*, *Erscheinenlassen*, *Vorliegenlassen* en *Begegnenlassen*.⁴⁶² Deze vertalingen zijn door het woord *laten* getekend. Wat heeft dit woord te zeggen? Het woord *laten* duidt hier niet op een passiviteit van een anderszins actief agens of op een ‘gelaten’ acceptatie. In dit woord komt naar voren dat in het spreken, omdat het zich al in een ontsloten tekenwereld (*Welt*) beweegt, de dingen *zelf van zichzelf uit* naar voren treden.

Alleen wanneer afscheid genomen wordt van de uitspraak als toegangswijze kan blijken wat de aard van tekenen is. Een teken is geen ‘ding’ dat ‘verwijst’ naar een ander ‘ding’. Een teken is een instrument, maar wel een instrument dat een oriëntatieruimte opent waarbinnen de dingen zich vertonen.

“Een teken is niet een ding, dat tot een ander ding in een tonende verhouding staat, maar *gerei* [Zeug], *dat een instrumenteel geheel* [Zeugganzes] *uitdrukkelijk releveert in de praktische omgang, zodat tegelijkertijd het wereldkarakter van wat bij de hand is* [Weltmäßigkeit des Zuhandenen] *zich aandient*.”⁴⁶³

⁴⁶¹ GA 19, p. 171: “Zeigen bedarf seinem ursprünglichen Wesen nach gerade nicht der Zeichen, d.h. Zeigen ist nicht nur das Benützen von Zeichen, sondern das Zeigen als Erscheinenlassen ermöglicht erst Stiftung und Nutzung von Zeichen. Nur weil die Sprache im Wesen Sage ist, im ursprünglichen Sinne zeigend, gibt es für das Reden und Sprechen Laut- und Schriftzeichen.”

⁴⁶² Zie naast *Sein und Zeit* ook GA 79 en GA 24.

⁴⁶³ Heidegger, 1927, p. 80: “Zeichen ist nicht ein Ding, das zu einem anderen Ding in zeigender Beziehung steht, sondern ein Zeug, das ein Zeugganzes ausdrücklich in die Umsicht hebt, so daß sich in eins damit die Weltmäßigkeit des Zuhandenen meldet.” Vgl. Oudemans, 2009, p. 23.

Dat is de eenheid van *Entfernung* en *Ausrichtung*: het teken (*Zeichen*) kan tonen (*zeigen*) omdat daarin de dingen zelf van zich blijf geven (*sich zeigen*). Dat is de zin van de ‘bevrijding van de grammatica uit de logica’.

Dankzij tekens treden de dingen *als* zodanig naar voren. Door de richtingaanwijzer verschijnt de auto als rechts afslaand. Het zebrapad laat het wegdek zien als oversteekplaats. Het tonen heeft de ‘*als*-structuur’. Dit *als* is niet iets ‘naast’ de indeling die een teken openbaar maakt. De richtingaanwijzer kan de auto alleen als rechts afslaand tonen omdat het teken tegelijkertijd een betekenisgeheel opent. Dat is mogelijk omdat elk handelen altijd al plaatsvindt binnen een geheel van tekenen, en zich dus binnen een *als* beweegt.

“Elk voor-zich-hebben en vernemen van iets is in zichzelf een “hebben” van iets ‘als’ iets.

Ons georiënteerd zijn op de dingen en mensen beweegt zich in deze structuur van het: iets als iets – kortom: heeft de als-structuur.”⁴⁶⁴

Dit *als* is zelf geen voorhanden object. Maar het is evenmin subjectief⁴⁶⁵ – net zomin als het onderscheid tussen rechts en links subjectief is.⁴⁶⁶ Het *als* komt op in de ruimte waarbinnen de vernemer en datgene wat vernomen wordt tot elkaar komen. Deze ruimte is georiënteerd, en wel door een teken. Het teken opent dit *als*.

Daarmee wordt de aard van tekengeving duidelijk. Juist omdat elk spreken en vernemen altijd al is toegelaten in een ontsloten tekenwereld, is een teken geen voorhanden ding met een voorhanden betekenis, maar laat het de dingen zelf verschijnen *als* dit of dat. Anders gezegd: het teken *onthult*. De gedachte van Heidegger is dat dit *onthullen* de aard is van de uitspraak (*logos apophantikos*) en dat dit bovendien door Aristoteles’ woord *apophantikos* zelf *benoemd* wordt.

⁴⁶⁴ GA 21, p. 144: “Jedes Vorsichhaben und Vernehmen von etwas ist in ihm selbst ein “Haben” von etwas ‘als’ etwas. Unser orientiertes Sein zu den Dingen und Menschen bewegt sich in dieser Struktur des: etwas als etwas – kurz: hat die Als-Struktur.”

⁴⁶⁵ GA 21, p. 146: “Die Als-Struktur gehört – roh gesprochen – zu unserem >>Verhalten<<, was freilich nicht besagt, sie sei etwas Subjektives. Also ist im Auge zu behalten, daß wir diese Struktur des Als zwar einem Verhalten des Daseins zusprechen, dabei aber nicht sagen, daß dieses als-mäßige Verhalten als Bedeuten ein irgendwie subjektives Gestalten und Auffassen eines Vorhandenen wäre.”

⁴⁶⁶ Heidegger, 1927, p. 109: “Zu beachten bleibt aber, daß die Ausrichtung, die zur Ent-fernung gehört, durch das In-der-Welt-sein fundiert ist. Links und rechts sind nicht etwas >>Subjektives<<, dafür das Subjekt ein Gefühl hat, sondern sind Richtungen der Ausgerichtetheit in eine je schon zuhandene Welt hinein.”

3.4 Spreken als onthullen

De gedachte van Heidegger aan het onthullen van tekens opent de mogelijkheid om opnieuw na te denken bij wat *spreken* is. Net als andere tekens fungeren de woorden als instrumenten – denk aan hun functie als arbeidshypothesen in de wetenschap. Heidegger doet nog een stap terug: woorden kunnen als instrumenten fungeren omdat zij primair een wereld openbaar maken.

Een aanwijzing naar dit openbaren geeft Heidegger in *Einführung in die Metaphysik* (1953). Het spreekt schijnbaar vanzelf dat we, wanneer we willen weten wat het woord ‘boom’ betekent, ons tot verschillende individuele bomen wenden om te zien wat zij gemeenschappelijk hebben. Om de verschillende bomen echter als zodanig, d.w.z. *als* boom te herkennen of zelfs maar daarnaar op zoek te gaan, moet ons niettemin bij voorbaat duidelijk zijn wat ‘boom’ betekent.⁴⁶⁷ Als het woord ‘boom’ niet bij voorbaat leiding zou geven aan ons zoeken en vinden van afzonderlijke bomen, zouden we totaal andere dingen voor de afzonderlijke bomen aanzien. Het woord richt onze blik op het “boomachtige”, het *als*.⁴⁶⁸ Uit het gegeven dat het woord aan ons zoeken altijd al een aanwijzing geeft, blijkt dat woorden primair een betekenissamenhang openbaar maken waarin wij ons al bewegen.

Daarmee doorbreekt Heidegger de oppositie tussen waarheid en betekenis die teruggaat op *De Interpretatione* van Aristoteles.⁴⁶⁹ Zolang namen binnen de heerschappij van de uitspraak worden voorgesteld als representant van een ‘voorstelling’ of ‘betekenis’ kan waarheid alleen toekomen aan de uitspraak als verbinding van voorstellingen. Heidegger laat echter zien dat woorden onthullen ofwel

⁴⁶⁷ Heidegger, 1958, p. 61: “Wie sollen wir überhaupt das viel berufene Besondere, die einzelnen Bäume als *solche*, *als* Bäume auffinden, wie sollen wir solches, als welches Bäume sind, überhaupt auch nur *suchen* können, es sei denn, daß uns schon die Vorstellung dessen, was ein Baum überhaupt ist, voranleuchtet?”

⁴⁶⁸ O.c., p. 61: “Wir mögen tausende und abertausend von Bäumen absuchen, wenn uns dabei das sich entfaltende Wissen vom *Baumhaften* nicht voranleuchtet und aus sich und seinem Wesensgrunde sich nicht zusehends bestimmt, - bleibt alles ein eitles Unterfangen, bei dem wir vor lauter Bäumen den Baum nicht sehen.”

⁴⁶⁹ Dit zegt Heidegger zo niet. Wel wijst hij erop dat de betekenis van namen enerzijds en kennis van zaken anderzijds niet gescheiden kunnen worden. Namen veranderen van betekenis overeenkomstig het heersen van een bepaalde blikrichting op de zaak die door die naam wordt benoemd. Zie GA 24, p. 280: “Die Namen, die Worte im weitesten Sinne, haben keine apriori fixiertes Ausmaß ihres Bedeutungsgehaltes. Die Namen, bzw. ihre Bedeutungen wechseln mit der sich umbildenden Sachkenntnis, und die Bedeutungen der Namen und Worte wechseln je nach der Vorherrschaft eines bestimmten Bedeutungsmomentes, d.h. je nach der Vorherrschaft einer bestimmten Blickrichtung auf die mit dem Namen irgendwie genannte Sache. Alle Bedeutungen, auch die scheinbar bloßen Wortbedeutungen, sind sachentsprungen. Jede Terminologie setzt irgendwie Sachkenntnis voraus.”

openbaar maken. Dit is de ‘waarheid’ van een woord.⁴⁷⁰ Het benoemen is daarmee een wijze van onthullen. De uitspraak is dat eveneens. Heidegger doorbreekt dus de oppositie tussen beweren en benoemen omdat beide delen in en alleen bestaan als onthullen. Voor zover hier nog van ‘waarheid’ gesproken kan worden, duidt dit woord niet meer op *adaequatio* of pragmatisch succes, maar op het *onthuld-zijn* van de dingen.⁴⁷¹ Heidegger benadrukt dat alleen van hieruit het spreken als *apophansis* begrepen kan worden:

“[Het spreken] zelf is echter louter vanuit de >>waarheid<< als onthullen te begrijpen als het releverende laten-zien [*aufzeigende Sehenlassen*]. Het spreken moet tot onthullen teruggebracht worden, om als *apophansis* gevat te kunnen worden.”⁴⁷²

Heidegger waarschuwt tegen de vooringenomenheid om de *logos* eerst als een geïsoleerd voorhanden object te beschouwen en vervolgens pas de betrekkingen ervan tot ‘betekenis’ en ‘de dingen’ te reconstrueren zoals dat sinds de Grieken gebeurd is. Elk spreken staat daarentegen altijd al binnen een ontsloten betekenisverband en is daarmee niet bij gelegenheid, maar *naar zijn aard* onthullend.⁴⁷³

⁴⁷⁰ De waarheid van woorden kan in alledaagse situaties worden opgemerkt. Een wiskundeleraar leert zijn leerlingen het herschrijven van wortels tot getallen met een gebroken exponent. Een leerling loopt vast bij een bepaalde som. Wanneer de docent de som op het bord voordoet, reageert de leerling: “Ik snap niet welke truc je daar hebt toepast.” De docent legt opnieuw uit en voegt toe: “Ik maak bezwaar tegen de term ‘truc’. Wat ik doe is niet anders dan de *rekenregels toepassen*.” Ook hier is de naamgeving niet willekeurig. Door een naam verkeert de leerling in het misverstand dat voor de opgave een of ander speciaal inzicht nodig is (en dat is niet zo). Daarmee miskent hij het karakter van de verlangde oplossingsstrategie. Door de nieuwe benaming verandert niet zozeer de opgave, maar de houding van de leerling tot de opgave. Zo kan Socrates’ opmerking in de *Cratylus* berepen worden dat de functie van de naam is om te ‘onderrichten’ (*didaskhein*) en de dingen te onderscheiden zoals ze zijn.

⁴⁷¹ GA 21, p. 7: “Wenn so etwas wie diese Grundart des Offenbarmachens zum menschlichen Dasein gehört und in diesem Sein ergriffen und angestrebt wird, dann liegt darin, daß zunächst und zumeist vieles der >>Offenbarung<<, des Aufdeckens und Sehenlassens, bedarf, d.h. daß die Welt und das Dasein des Menschen selbst zunächst und zumeist weithin unaufgedeckt ist. Seiendes kann also aus seiner Unentdecktheit, d.h. Verborgtheit, herausgeholt, es kann entdeckt, d.h. unverborgt werden. Diese Aufgedecktheit, d.h. Unverborgtheit des Seienden bezeichnen wir als Wahrheit.”

⁴⁷² GA 21, p. 134: “Sie selbst [sc. die Rede] aber ist nur von der >>Wahrheit<< als Entdecken her verständlich als das aufzeigende Sehenlassen. Die Rede muß auf Entdecken zurückgebracht werden, um als *apophansis* faßbar zu werden.”

⁴⁷³ GA 19, p. 598: “Es ist also nicht so, daß der *logos* zunächst isoliert vorkäme als ein Sprechen und daß dann beiläufig ein Gegenstand vorkäme, der mit ihm von Fall zu Fall – und nicht einmal immer – verbunden werden könnte. Sondern jede Rede ist *ihrem eigensten Sinne nach Aufdecken von etwas*.” Zie ook: GA 21, p. 294.

Maar is dit ‘onthullen’ niet een overbodig filosofisch woord dat allang door de wetenschap weggereduceerd is? In de hedendaagse cognitiepsychologie blijkt: blootstelling aan een woord veroorzaakt het vuren van een geheel van samenhangende vertakkingen binnen een neurale netwerk, een verspreidende cascade van activeringen in het brein. Is dat niet wat er ‘echt’ gebeurt wanneer iemand een woord spreekt? Met deze objectieve beschrijving wordt het zeggen van een woord voorgesteld binnen de verhouding van subject en object. Daarbinnen zijn zowel de woorden als de breinprocessen die zij veroorzaken op zichzelf staande onderzoeksobjecten die zich bevinden tegenover een onderzoekend subject. Maar: *onthullen* is de naam voor wat woorden doen bij sprekers en toehoorders *in hun verhouding met de hen omgevende tekenwereld*. Het betreft niet het subject en niet het object, maar het over-en-weer waarbinnen zij elkaar pas tegemoet kunnen treden. De reductie van een woord tot beïnvloeding van hersenprocessen is een gulzige reductie: het is onmogelijk om woorden voor te stellen binnen de verhouding van subject en object zonder dit prealabele over-en-weer uit het zicht te verliezen.

Waarom wendt Heidegger zich tot Aristoteles? Bij Aristoteles *blijkt* dat spreken primair een onthullen (*dêloun*) is. Dit onthullen is een aanwijzing naar de aard van spreken die niet georiënteerd is op de ontologie van het voorhandene. Bij Aristoteles wordt het spreken niet *uitsluitend* vanuit de uitspraak begrepen.

“*logos* als spreken [*Rede*] betekent veeleer zoveel als *dêloun*, duidelijk [*offenbar*] maken datgene, waarvan in het spreken ‘sprake’ is. *Aristoteles* heeft deze functie van het spreken scherper uitgelegd als *apophainesthai*. De *logos* laat iets zien (*phainesthai*), namelijk datgene, waarvan sprake is en wel voor de sprekers (Medium), c.q. voor degenen die met elkaar spreken. Het spreken >>laat zien<< *apo...*vanuit datgene zelf, waarvan sprake is.”⁴⁷⁴

De gedachte van Heidegger is dat in Aristoteles’ woord *apophainesthai* zelf ter sprake komt dat het spreken geen onthullen van ‘voorstellingen’ is, maar dat daarin de dingen zelf van zichzelf uit (*apo-*) verschijnen (*phainesthai*) als datgene wat ze (niet) zijn. Het woord *dêloun* (en *apophainesthai* als de

⁴⁷⁴ Heidegger, 1927, p. 32: “*logos* als Rede besagt vielmehr soviel wie *dêloun*, offenbar machen das, wovon in der Rede >>die Rede<< ist. *Aristoteles* hat diese Funktion der Rede schärfer expliziert als *apophainesthai*. Der *logos* läßt etwas sehen (*phainesthai*), nämlich das, worüber die Rede ist und zwar für den Redenden (Medium), bzw. für die miteinander Redenden. Die Rede >>läßt sehen<< *apo...*von dem selbst her, wovon die Rede ist.”

vermeende uitleg ervan) wijst daarmee op een ervaring van spreken die niet gebonden is aan de uitspraak als toegangswijze.⁴⁷⁵ Deze woorden gaan vooraf aan de heerschappij van de uitspraak en reiken over haar heen. Zo openen zij de mogelijkheid om opnieuw na te denken bij de aard van de naam en de uitspraak, zonder beide zelf weer propositioneel te voor te stellen.

In hoeverre vindt Heideggers gedachte aansluiting bij *De Interpretatione* van Aristoteles? Eerder werd duidelijk: in tegenstelling tot wat Heidegger beweert is het onmogelijk om het woord *apophainesthai* als een nadere uitleg van het woord *dêloun* te beschouwen (1.4). Niettemin blijkt in de tekst van Aristoteles dat het onderscheid tussen betekenis en waarheid secundair is. Niet alleen namen en attributen, maar ook het spreken als zodanig (*logos*) én de uitspraak (*logos apophantikos*) zijn manieren van onthullen: *dêloun*.⁴⁷⁶ De uitspraak is niet alleen maar waar of onwaar, maar onthult tevens een eenheid (*hen dêloun*).⁴⁷⁷ Zowel het spreken via een naam of attribuut (*phasis*) als het spreken in bevestiging (*kataphasis*) of ontkenning (*apophasis*) worden aangeduid als *dêloun*.⁴⁷⁸ Beide zijn wijzen van onthullen. Dankzij *De Interpretatione* blijkt dat het onthullen *voorafgaat* aan het onderscheid tussen waarheid en betekenis.

Het onthullingskarakter van het spreken doorbreekt ook het onderscheid van de zogenaamde taalpragmatiek tussen de propositionele inhoud (*assertible*) en de manier waarop deze in het taalspel functioneert (*operator*). Al eerder bleek bij Wittgenstein dat er in de pragmatische reductie voor dit onderscheid geen grond is (2.2.2). Bij Heidegger wordt dit duidelijk aan de hand van het woord *Satz* – ‘zin’. Dit woord is dubbelzinnig: het duidt niet alleen op *wat* er in een zin wordt gezegd (*Grundsatz*, *Folgesatz*), maar ook op *hoe* het wordt gezegd, namelijk wensend, vaststellend, vragend etc. (*Wunschsatz*, *Aussagesatz*, *Fragesatz*). Deze dubbelzinnigheid loopt parallel met het onderscheid tussen propositionele inhoud en taalhandeling. Heidegger waarschuwt echter meteen dat dit onderscheid ontoereikend is. Want: wat in een wenszin wordt gewenst is *niet* hetzelfde als wat er in de

⁴⁷⁵ GA 21, p. 6: “Die Rede wurde daher zunächst aufgefaßt im Hinblick auf Unterschiede der Wortgestalten und der Formen möglicher Wortzusammenhänge. Zugleich und ebenso primär wird aber *logos* auch verstanden als das Bereden *von* etwas, als Reden *über* etwas. Darin liegt: an der Rede wurde gesehen, daß ihre Grundleistung darin liegt, das *wovon* die Rede ist, das, *worüber* in ihr geredet wird, sichtbar zu machen – offenbar.”

⁴⁷⁶ Aristoteles, *De Interpretatione*, 16a28.

⁴⁷⁷ Aristoteles, *De Interpretatione*, 17a16-17.

⁴⁷⁸ Aristoteles, *De Interpretatione*, 17a18-20.

wenszin onthuld wordt.⁴⁷⁹ Waarom? Omdat datgene wat in het spreken onthuld wordt anders verschijnt wanneer het wensend wordt uitgesproken dan wanneer het bewerend wordt uitgesproken.⁴⁸⁰ De taalhandeling is mede bepalend voor wat er in het spreken verschijnt. Omdat elk spreken een onthullen is, zijn er geen propositionele inhouden die identiek blijven terwijl ze in verschillende gebruikscontexten worden ingezet.⁴⁸¹

Daarmee is de mogelijkheid geopend om te zien dat ook de *uitspraak* geen voorhanden ding ('representatie') maar een modus van onthullen is. Naar aanleiding van het woord *apophantikos* spreekt Heidegger van 'te voorschijn brengen': de uitspraak brengt te voorschijn wat tot dusverre niet zelf verscheen, maar al wel voorlag.⁴⁸² Hij geeft het voorbeeld van de uitspraak 'de weg is lang', wanneer we dit bij een wandeling zeggen of bedenken. Wat gebeurt er in deze uitspraak?

"De lange weg is het voorliggende, wat in de *logos apophantikos* >>de weg is lang<< voorgelegd [*dargelegt*] wordt. Het >>lang<< wordt niet, zoals de taalkundige vorm van de uitspraak ons zou kunnen wijsmaken, aan het >>weg<< toegevoegd, maar zelf met de lange weg samengelegd, waardoor de weg van zich blijk geeft als datgene, wat voorligt. De weg komt als de lange te voorschijn."⁴⁸³

⁴⁷⁹ GA 29/30, p. 437: "Denn das in einem Wunsch Gewünschte ist nicht der Gehalt des Wunschsatzes. In einem Wunschsatz spreche ich mich auch nicht über das Gewünschte aus, sondern spreche ich mich aus als das Gewünschte wünschend."

⁴⁸⁰ Wanneer bijvoorbeeld de zin 'deze hamer is zwaar' op een bouwplaats als bevel gebruikt wordt (functie: 'haal een lichtere!') verschijnt de hamer in het licht van zijn te zwaar-zijn voor het werk in kwestie en in onderscheid met andere hamers. Fungeert de zin echter als bewering, dan verschijnt de hamer in het licht van zijn zwaar-zijn in tegenstelling tot bijvoorbeeld zijn omvang.

⁴⁸¹ Vgl. Oudemans, 2009, p. 18: "In het spreken *zijn* er geen propositionele inhouden die hetzelfde blijven terwijl zij in waarschuwingen, mededelingen of verzoeken worden ingezet. Ik behoor tot de gemeentewerken van Florence en zeg tegen een aannemer: *Verbreed die smalle weg!* Dan is de manier van verschijnen van de smalle weg zelf een andere dan die voor mij als verkeersdeelnemer. De bevelscontext contamineert onmiddellijk de zogeheten inhoud."

⁴⁸² GA 79, p. 107: "Dieses Beiwort [sc. *apophantikos*] gehört zum Zeitwort *apophainesthai*, das besagt: etwas von ihm selbst her zum Vorschein bringen. Der *logos* ist als *apophantikos* dasjenige versammelnde Vorlegen, das es vermag, etwas zum Vorschein zu bringen. Zum Vorschein bringt der *logos* solches, was bislang und jeweils nicht eigens erscheint, gleichwohl aber schon vor-liegt."

⁴⁸³ GA 79, p. 143: "Der weite Weg ist das Vorliegende, was im *logos apophantikos* >>Der Weg ist weit<< dargelegt wird. Das >>weit<< wird nicht, wie uns die sprachliche Form der Aussage einreden möchte, dem >>Weg<< zugelegt, sondern eigens mit dem weiten Weg zusammengelegt, wodurch der Weg sich als der zeigt, der vorliegt. Der Weg kommt als der weite zum Vorschein."

De uitspraak is niet betrokken op voorstellingen, maar is *apo-phansis*: zij laat de weg *zelf* van zichzelf uit verschijnen. Hoe? In de uitspraak verandert noch de spreker noch de lange weg van eigenschappen. Toch grijpt er iets plaats: de weg zelf geeft van zich blijk *als* lang. De uitspraak laat verschijnen wat voorheen voor spreker en toehoorder verborgen bleef. De zin van een uitspraak is niet zelf weer een voorhanden ding, maar het sprekende tegemoet laten treden van de dingen als dit of dat.

Dat is de wending van Heidegger ten opzichte van de pragmatiek: omdat in de uitspraak de dingen zelf van zich blijk geven is het onmogelijk haar tot de handeling van een spreker te reduceren. Het 'is' van de uitspraak is dan ook nooit primair assertorisch (De Rijk).⁴⁸⁴ Het wijst op de *onthulling* van de dingen als zodanig ten overstaan van spreker en toehoorder.⁴⁸⁵ Deze onthuldheid is zelf niet pragmatisch. Zij is de *grond* van de uitspraak als apofantische doorbraak van een ambivalentie.

3.5 Intermezzo: Ruijgh over de naam

Bij Heidegger wordt duidelijk dat spreken traditioneel begrepen is vanuit de uitspraak als toegangswijze. Daarbinnen wordt het 'is' van de uitspraak begrepen als copula of als pragmatische operator. Daarentegen heeft Heidegger voortdurend benadrukt: het Griekse *einai* betekent 'aanwezig zijn', *Anwesen*. Deze aanwezigheid kan niet tot een taalhandeling gereduceerd worden. Heideggers gedachten over de betekenis van het Griekse *einai*, over de heerschappij van de uitspraak en over de waarheid van een naam hebben weerklank gevonden bij de filoloog Ruijgh.

In de uitleg van de uitspraak (*logos apophantikos*) door De Rijk is de betekenis van 'zijn' *pragmatisch*: de uitdrukking 'is' is een assertorische taalhandeling. Binnen deze uitleg is de naam uitsluitend een constituent van de uitspraak.⁴⁸⁶ En omdat alleen de uitspraak waar of onwaar is, hebben namen niets met waarheid van doen. Daarentegen wordt ook in het werk van Ruijgh duidelijk dat het

⁴⁸⁴ Omdat het *onthullen* primair is verwerpt Heidegger de uitleg van de aristotelische *logos* als propositie, niet alleen als 'S is P'-structuur maar ook als assertorische stellingname (De Rijk). Heidegger, 1927, p. 32: "Auch wenn *logos* im Sinne von Aussage verstanden wird, Aussage aber als >>Urteil<<, dann kann mit dieser scheinbar rechtmäßigen Übersetzung die fundamentale Bedeutung doch verfehlt sein, zumal wenn Urteil im Sinne irgendeiner heutigen >>Urteilstheorie<< begriffen wird. *Logos* besagt nicht und jedenfalls nicht primär Urteil, wenn man darunter ein >>Verbinden<< oder eine >>Stellungnahme<< (Anerkennen – Verwerfen) versteht."

⁴⁸⁵ GA 24, p. 311: "Sofern das >ist< in der Aussage verstanden und gesprochen ist, bedeutet es in sich selbst schon das Sein eines Seienden, worüber ausgesagt wird, *als enthülltes*. [...] Es liegt im Begriff des in der Aussage gemeinten Seins selbst das Moment der Enthülltheit."

⁴⁸⁶ Vgl. De Rijk, 2002a, pp. 33-4. Mede op basis van het werk van Ruijgh benadrukt De Rijk dat het Griekse *einai* niet meervoudig ambigu is, maar convergeert in één grondbetekenis: 'er in feite zijn' of 'gegeven zijn'. De Rijk ziet geen verschil tussen deze grondbetekenis en de pragmatische functie van 'is' als operator.

Griekse *einai* geenszins prejudicieert tot pragmatiek. Daardoor kunnen ook *namen* op een bepaalde manier waar zijn: zij signaleren aanwezigheid.

Ruijgh toont aan: het Griekse *einai* betekent *present zijn* (*être présent, être là*). In tegenstelling tot het woord ‘zijn’ in veel moderne talen heeft het Griekse *einai* van zichzelf uit een lokale betekenis. Presentie is aanwezigheid op een *plaats*.⁴⁸⁷ Deze betekenis van ‘zijn’ als lokale aanwezigheid wijst erop dat het *is* van de uitspraak niet met De Rijk tot een *operator* gereduceerd kan worden, maar duidt op een *verschijnen* binnen een ruimtelijke constellatie.⁴⁸⁸ Deze betekenis van ‘zijn’ doorbreekt het onderscheid tussen waarheid en betekenis, tussen beweren en noemen.

Evenals Heidegger wijst Ruijgh erop dat de naam sinds Plato en Aristoteles begrepen is vanuit de *uitspraak*. In de hedendaagse taalkunde wordt de naam doorgaans beschouwd als een onvolledige uitroep of verklaard als ellips van een volledige zin. Waarom? Omdat de propositie met haar tweeledige structuur voor de grammatica vanaf haar begin maatgevend is geweest.

“Dat komt omdat grammatici in de voetsporen van de filosofen vanaf Plato en Aristoteles de wezenlijk tweeledige structuur van de zin hebben verdedigd (‘subject + predicat’ of ‘*onoma* + *rhêma*’), overeenkomstig de tweeledige structuur van de logische propositie.”⁴⁸⁹

Ruijgh spreekt daarentegen van een *nominale zin*. Dergelijke zinnen zijn geenszins onvolledig. Zij komen vaak voor in alledaagse conversaties en in het spreken van kinderen en hoeven niet vanuit de uitspraak begrepen te worden. De schijn dat namen incompleet zijn komt slechts voort uit de vergelijking ervan met de voorbeeldzinnen van de grammatica.⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ Ruijgh, 1984, pp. 264-5: “A notre avis la valeur fondamentale de *einai* est ‘y être – être là, être présent. Elle comporte donc deux traits sémantiques : statique et démonstratif locatif ; - l’élément démonstratif locatif pouvant se référer déictiquement au lieu du locuteur et de la situation de la conversation soit anaphoriquement à un lieu mentionné ou impliqué dans le contexte.”

Ruijgh, 1979, p. 59: “On constate que l’idée locale est exprimée par le verbe [sc. *einai*] lui-même tandis qu’en français, en anglais et en allemand, elle est exprimée par un adverbe démonstratif de lieu : *B. esti* répond à *B. est* la (ou : *B. y est*), *B. is there*, *B. ist da*.”

⁴⁸⁸ Oudemans, 2009, p. 13.

⁴⁸⁹ Ruijgh, 1979, p. 68: “C’est que, sur les traces des philosophes à partir de Platon et d’Aristote, les grammairiens ont soutenu la structure, essentiellement bipartite de la proposition logique.” Ruijgh voegt toe dat nominale zinnen in de literair taal waarop de grammatica is gebaseerd zeldzaam zijn.

⁴⁹⁰ Vgl. Wittgenstein, 1953, § 19-20, pp. 245-248. Wittgenstein merkt op dat het zinloos is om te zeggen dat iemand die op de bouwplaats “plank!” roept ‘eigenlijk bedoelt’ “Breng mij de plank.”. Dit ‘bedoelen’ is fictief. De tendens om de eerste zin als een ‘afkorting’ van de tweede te beschouwen is een grammaticale misleiding.

Ruijgh benadrukt dat de naam geenszins gebonden is aan de uitspraak. Wat doet de naam? In de directe situatie signaleert hij de aanwezigheid van de entiteit die door de naam wordt aangeduid.⁴⁹¹ De naam signaleert de presentie binnen de wereld die door de spreker en de aangesprokene bewoond wordt.⁴⁹² Met andere woorden: de naam maakt het benoemde zichtbaar op een plaats binnen een gedeelde betekenisruimte.⁴⁹³ Wanneer een kind bij het zien van de maan ‘maan’ zegt, licht de maan op binnen de ruimte waarin de aanwezigen en de maan tot elkaar komen.⁴⁹⁴ Pas wanneer de naam niet wordt beschouwd als onderdeel van de beweerezin blijkt de eigen aard ervan: de naam laat het benoemde verschijnen binnen een constellatie waarin de aanwezigen en het benoemde in elkaars nabijheid verkeren.

Een naam hoeft geen uitroep te zijn en is evenmin een gebrekkige rest van een uitspraak. Ruijgh geeft het voorbeeld van de situatie waarin iemand een ander aan zijn gesprekspartner voorstelt door zijn naam uit te spreken. Wat gebeurt er in dit noemen? De naam signaleert de aanwezigheid van de introducé. Door het noemen komen introducé en gesprekspartner ten overstaan van elkaar. Binnen een gedeelde omgeving treedt de introducé naar voren als degene die door de naam wordt benoemd.

De naam is geen incompleet bestanddeel van de uitspraak, maar signaleert aanwezigheid. Daarom merkt Ruijgh op dat een *naam* evengoed kan worden uitgedrukt door dezelfde naam met de

Beide zinnen worden immers op dezelfde manier *gebruikt*. De tweede zin kan daarom evengoed een *verlenging* van de eerste genoemd worden. Wittgenstein concludeert: “>Elliptisch< ist der Satz nicht, weil er etwas ausl  sst, was wir meinen, wenn wir ihn aussprechen, sondern weil er gek  rzt ist - im Vergleich mit einem bestimmten Vorbild unserer Grammatik.”

⁴⁹¹ Ruijgh, 1979, p. 68: “...le nominatif ne sert qu’a mentionner sans plus une entité, du moins dans son emploi le plus fondamental; noter qu’a cet égard, le terme *onomastik  * (*onomadzein* ‘nommer, mentionner’), dont *nominativus* est un calque, est particulièrement heureux. Or, dans la conversation la plus élémentaire, c’est-  -dire celle qui concerne la situation immédiate, tant au point de vue local qu’au point de vue temporel, la ‘phrase nominative’ sert pratiquement    signaler la présence de l’entité désignée par le ‘nom’.”

Ruijgh wijst erop dat de nominale zin door transpositie evenzeer voorkomt in het spreken waar de spreker niet direct bij aanwezig is. Vgl. o.c. 80n32: “Ainsi, on le trouve dans les narrations du type *Pierre entra dans le jardin. Un vaste gazon, un pommier et des aubépines*.” Dit benoemen is het *schetsen van een horizon*.

⁴⁹² Ruijgh, *ibid*: “Ainsi, les phrases *S  krat  s*. ‘Socrate.’, *ku  n*. ‘Un chien.’, *thalatta*. ‘La mer.’, servent pratiquement    signaler la présence actuelle des entités en question dans l’espace visible au locuteur et    l’interlocuteur, c’est-  -dire- dans le ‘petit monde’ de la conversation.”

⁴⁹³ Ruijgh, 1979, p. 80n32: “Noter que l’expression française *voil  * comporte, au moins dans sa valeur originale, l’idée locale et l’idée de visibilité dont l’ensemble convient    l’expression de la présence dans la situation immédiate.”

⁴⁹⁴ Vgl. Heidegger, GA 8, p. 189: “Allein wir fassen das Parataktische keineswegs als das Noch-nicht-Syntaktische. Wir werten es auch nicht als primitiv. Wir halten es außerhalb eines Vergleichs mit dem Sprechen des Kindes und primitiver Völker. Wir lassen auch offen, ob nicht, wenn ein Kind beim Anblick des Mondes nur >>Mond<< sagt, oder den Anblick in einem selber gebildeten Wort anspricht, ob hier nicht für einen Augenblick ein urspr  nglicheres Sprechen waltet als in einem aufs feinste ausgedrechselten Satz eines Literaten.”

toevoeging *is (estin)*: de uitroep ‘Socrates!’ is equivalent met de uitdrukking ‘Daar is Socrates’.⁴⁹⁵ Daarmee doorbreekt hij de aristotelische semantiek van *De Rijk*, waarin de toevoeging van ‘is’ de uitspraak die waar of onwaar kan zijn onderscheidt van de namen die slechts betekenisvol zijn. Zowel het noemen als het beweren delen elk op hun eigen manier in het releveren.

3.6 Synthese

Met de verwijzing naar de betekenis van *zijn* als *onthulling* is al aangegeven in welke zin het ‘is’ van de uitspraak duidt op een *synthese*. Aristoteles maakt duidelijk dat propositionele waarheid en onwaarheid er niet zijn zonder samenstelling en scheiding.⁴⁹⁶ Heidegger wijst er vervolgens op: de uitleg van de uitspraak als een verbinding tussen een ding en een eigenschap, tussen act en inhoud, tussen woorden of tussen voorstellingen – dat alles is ingegeven door de voorafgaande bepaling van de uitspraak als een voorhanden object. Zo wordt de synthese van de uitspraak begrepen als een verbinding tussen twee dingen, van twee voorstellingen tot een propositionele inhoud of van een propositionele inhoud en een handeling. Deze ontische vooringenomenheid – waarvan ook de naam ‘copula’ getuigt – leidt onherroepelijk tot de eerder genoemde problemen hoe er ooit een overeenstemming kan zijn van de ‘inwendige’ voorstellingen met de buitenwereld en hoe de twee heterogene elementen van handeling en inhoud ooit verbonden kunnen worden.⁴⁹⁷

Wat betekent synthese wanneer zij niet duidt op een ontische samenstelling? Zij duidt op een eenheid. De uitspraak ‘de weg is lang’ toont de eenheid van de lange weg. Maar op welke manier *is* hier eenheid? *Niet* in die zin dat twee zijnden aan elkaar gekoppeld of verbonden worden en daardoor in elkaar opgaan. Nee, de uitspraak laat de weg zelf zien, maar wel de weg *in zijn lang-zijn*. In deze uitspraak zijn ‘weg’ en ‘lang’ *samen*, dat wil zeggen: zij vormen een eenheid, maar zij zijn daarbij toch onderscheiden, omdat de weg zich juist uitdrukkelijk in zijn lang-zijn vertoont. Met andere woorden: de uitspraak toont een *gelede eenheid*. Wat met het woord ‘synthese’ benoemd kan worden, is dat een ding zelf zich kan vertonen in het karakter van dit ‘samen en toch onderscheiden’ – zonder dat er daarbij in de dingen iets verandert. In de uitspraak ‘de weg is lang’ heeft het zich-vertonen van

⁴⁹⁵ Ruijgh, 1979, p. 69.

⁴⁹⁶ Aristoteles, *De Interpretatione*, 16a13.

⁴⁹⁷ Heidegger, 1927, p. 33: “Und nur weil die Funktion des *logos* als *apophansis* im aufweisenden Sehenlassen von etwas liegt, kann der *logos* die Strukturform der *synthesis* haben. Synthesis sagt hier nicht Verbinden und Verknüpfen von Vorstellungen, Hantieren mit psychischen Vorkommnissen, bezüglich welcher Verbindungen dann das >>Problem<< entstehen soll, wie sie als Inneres mit dem Physischen draußen übereinstimmen.”

de weg zelf dit karakter van het ‘samen en toch onderscheiden’. Het verschijnen is een verschijnen van de weg *als* lang.

Heidegger wijst erop: alleen wanneer ervaren wordt dat het spreken *onthullend* is, dat wil zeggen: dat daarin de dingen zich van zichzelf uit *vertonen* (*apophansis*), kan gezien worden dat de eenheid (*sun-*) van deze synthese niet die van een ontische samenstelling is, maar uitsluitend het naar voren treden betreft van iets *als* dit of dat:

“Het *sun* heeft hier een zuiver apophantische betekenis en betekent: iets in zijn *bij-eeen* [*Beisammen*] met iets, iets *als* iets laten zien.”⁴⁹⁸

Maar deze gelede eenheid is niet het product van de spreker. De uitspraak is geen samenstelling, want zij toont een eenheid die ‘er’ al was – of beter: een eenheid die al *openbaar* was - voordat deze eenheid in de uitspraak geëxpliciteerd wordt. Dit voorpredicatieve verschijnen van de eenheid *a als b* moet al vernomen zijn voordat deze eenheid in de uitspraak uitdrukkelijk getoond kan worden:

“Om überhaupt iets te releveren [*aufzuweisen*] – hetzij zoals het is, hetzij zoals het niet is [...] moet *datgene*, waar het releveren op doelt, bij voorbaat reeds *vernomen zijn* in de *eenheid van zijn bepalingen*, van waaruit en waarin het uitdrukkelijk bepaalbaar is, en wel in het karakter van het *als zo en zo*. Daarom is het bij voorbaat al vernomen als dit en dat.”⁴⁹⁹

Deze bij voorbaat vernomen eenheid gaat vooraf aan de afzonderlijke delen ervan.⁵⁰⁰ Heidegger benadrukt dat Aristoteles in *De Anima* ziet dat *elke* uitspraak (*logos apophantikos*) tegelijkertijd zowel synthese *als* scheiding is.⁵⁰¹ Daarmee ziet Aristoteles volgens Heidegger dat dit gelijktijdige

⁴⁹⁸ Heidegger, 1927, p.33: “Das *sun* hat hier rein apophantische Bedeutung und besagt: etwas in seinem *Beisammen* mit etwas, etwas *als* etwas sehen lassen.”

⁴⁹⁹ GA 29/30, pp. 455-6: “Um überhaupt etwas aufzuweisen – sei es so, wie es ist, sei es so, wie es nicht ist, d.h. um aufweisend entbergen oder verbergen zu können, muß *das*, dem die Aufweisung gilt, im vorhinein schon *vernommen sein* in der *Einheit seiner Bestimmungen*, aus denen und in denen es ausdrücklich bestimmbar ist, und zwar im Charakter des *als so und so*. Darum ist es im vorhinein schon vernommen als das und das.”

⁵⁰⁰ GA 29/30, p. 457: “Das *sun* meint ein Zusammen, eine Einheit, und zwar offenbar keine solche der Zusammenstückung, also eine *ursprüngliche* Einheit, die, früher als die Teile, eine Ganzheit ist.”

⁵⁰¹ Heidegger, 1927, p. 159: “Aristoteles sah radikaler: jeder *logos* ist *synthesis* und *diairesis* zugleich, nicht entweder das eine – etwas als >>positives Urteil<< - oder das andere – als >>negatives Urteil<<. Jede Aussage ist vielmehr, ob bejahend oder verneinend, ob wahr oder falsch, gleichursprünglich *synthesis* und *diairesis*. Die

‘samennemen’ en ‘uiteennemen’ het vernemen van a *als* b is.⁵⁰² In het voorbeeld van Heidegger wordt ‘lang’ niet met ‘weg’ samengevoegd om er vervolgens mee verenigd te worden. Het is omgekeerd: eerst is de lange weg binnen het landschap en ten overstaan van de spreker al in zijn eenheid vernomen. Op grond daarvan wordt deze eenheid in de uitspraak uiteengenomen. Pas daardoor *blijkt* deze eenheid – en wel als eenheid die al openbaar was.⁵⁰³ Omdat de gelede eenheid van de uitspraak al voorpredicatief openbaar is, spreekt Heidegger van *articulatie*. De uitspraak is primair geen verbinding en geen stellingname, maar de articulatie van het voorpredicatieve verschijnen van een eenheid, waardoor deze in de articulerende uitspraak uitdrukkelijk van zich blijkt geeft.⁵⁰⁴

Heidegger wijst erop dat deze eenheid van het *als* een aanwijzing is naar *zijn* in onderscheid met de voorhanden zijnden.⁵⁰⁵ Wanneer de uitspraak ‘de weg is lang’ de eenheid toont van de weg in zijn lang-*zijn*, en daarmee een eenheid toont die ‘er’ al *is*, dan is hier geen sprake van *zijn* als voorhanden-zijn (‘er zijn’), maar van *zijn* als openbaarheid of onthuldheid (vgl. *déloun*). De geleding waarin de dingen verschijnen, die vervolgens in de uitspraak getoond wordt, is zelf niet nog eens voorhanden ‘naast’ of ‘achter’ de dingen – zij is daarentegen *openbaar*. Juist omdat elk spreken zich al in deze openbaarheid bevindt en erdoor omgeven is, kan het spreken als onthullen de dingen als dit of dat laten zien.

Van hieruit kan gezien worden dat de uitspraak een samenstelling is in een andere, oorspronkelijke zin. In de uitspraak worden niet twee begrippen, maar de spreker en de lange weg *zelf* bij elkaar gebracht. In de uitspraak verschijnt de weg als lang. Dit *als* is een wijze waarop de spreker en de lange weg ten overstaan van elkaar komen. Dankzij de uitspraak verkeren de spreker en de weg

Aufweisung ist Zusammen- und Auseinandernehmen.” Dit blijkt bij Aristoteles in *De Anima*, 430b1-3: “Wie zegt dat het witte niet-wit is, heeft ‘niet-wit’ [met ‘wit’] samengevoegd. Maar het is ook mogelijk om dit alles ‘scheiding’ te noemen (*endechetai de kai diairesin phanai panta*).”

⁵⁰² Aristoteles, *De Anima*, 430b3ff. Vgl. Heidegger, GA 29/30, p. 460: “Das Auseinandergenommene ist als solches in seinen Zusammen als solchem vernommen: a ist b.”

⁵⁰³ GA 29/30, pp. 460-1: “Hier ist wohl zu beachten: Der ungünstige Stand wird nicht erst zu der Tafel hinzugedacht, um dann mit ihr vereinigt zu werden, sondern umgekehrt: Zuerst ist sie in dieser Einheit genommen und wird auf dem Grunde und im Hinblick auf diese Einheit auseinandergenommen – aber so, daß die Einheit nicht nur bleibt, sondern sich gerade *bekundet*.”

⁵⁰⁴ Heidegger, 1927, p. 155: “Die Glieder der prädiszierenden Artikulation, Subjekt –Prädikat, erwachsen innerhalb der Aufzeigung. Das Bestimmen entdeckt nicht erst, sondern *schränkt* als Modus der Aufzeigung das Sehen zunächst gerade *ein* auf das Sichzeigende – Hammer – als solches, um durch die ausdrückliche *Einschränkung* des Blickes das Offenbare in seiner Bestimmtheit *ausdrücklich* offenbar zu machen.”

⁵⁰⁵ GA 29/30, p. 461.

in elkaars nabijheid. Zij zijn tegelijkertijd uit elkaar en bij elkaar. Zij raken verzameld, op elkaar betrokken, en kunnen daarin als zichzelf van zich blijf geven.⁵⁰⁶

Heidegger wijst erop dat de woorden *synthesis* en *diairesis* bij Aristoteles een nadere bepaling zijn van de voorpredicatieve openbaarheid van het *als*. Daarin verschilt Aristoteles' ervaring van de uitspraak van alle nakomende logica die binnen de heerschappij van de uitspraak als toegangswijze de uitspraak zelf weer voorstelt als een samenstelling of scheiding van voorhanden begrippen. Aristoteles ziet namelijk dat de eenheid die in een uitspraak getoond wordt niet pas door de uitspraak wordt gemaakt, maar zelf al openbaar is. Daarom kan elke uitspraak ook een 'scheiding' heten. Aristoteles zegt volgens Heidegger dat daar waar sprake is van apofantische waarheid en onwaarheid, er 'reeds een synthese [is] van de dingen die vernomen zijn alsof ze een zijn' (*synthesis tis êdê noêmatôn hôsper hen ontôn*).⁵⁰⁷ Met zijn aanwijzingen naar de synthese die tegelijkertijd scheiding is en naar de reeds vernomen eenheid doet Aristoteles geen uitspraak 'over' de uitspraak als voorhanden object. Aristoteles articuleert volgens Heidegger impliciet dat het releveren van de uitspraak berust op het voorpredicatieve vernemen van het *als* – zonder daarbij aan een of andere voorstelling van de beweerzin gebonden te zijn.⁵⁰⁸ Daarom kunnen *synthesis* en *diairesis* van de uitspraak niet gereduceerd worden tot de samenstelling en scheiding van ofwel voorstellingen ofwel van voorstelling en handeling (De Rijk).⁵⁰⁹ Het *als* is zelf geen voorhanden ding. De filosofische kritiek van Heidegger op de logica en de filologie is dan ook dat hun propositionele manier van spreken de eenheid van samenstelling en scheiding als ontologische aanwijzing naar het *als* verhult, waardoor samenstelling

⁵⁰⁶ GA 79, p. 110: "So wird der weite Weg – durch die *apophansis* erscheinend – mit uns, die wir ihn nach der Weise des *logos* als *apophansis* denken, zusammengebracht: Der weite Weg wird als solcher auf uns zu versammelt. Der eigentliche Satz – die ursprüngliche Zusammensetzung – ist dieses Versammeln des vorliegenden weiten Weges auf uns, des Zusammenbringens des Weges mit uns. Das eigentliche Subjekt, d.h. wörtlich das schon Vorliegende, ist für den angeführten Satz nicht der Weg oder gar der Begriff des Weges, sondern: der anwesende weite Weg selbst."

⁵⁰⁷ Aristoteles, *De Anima*, 430a27f: *en hois de kai to pseudos kai to alêthes, sunthesis tis êdê noêmatôn hôsper hen ontôn*. Vgl. GA 29/30, p. 454.

⁵⁰⁸ Heidegger, 1927, p. 159: "Was mit den formalen Strukturen von >>Verbinden<< und >>Trennen<< genauer mit der Einheit derselben phänomenal getroffen werden sollte, ist das Phänomen des >>etwas als etwas<<. Gemäß dieser Struktur wird etwas auf etwas hin verstanden – in der Zusammennahme mit ihm, so zwar, daß dieses *verstehende* Konfrontieren auslegend artikulierend das Zusammengenommene zugleich auseinandernimmt." Vgl. GA 29/30, p. 456: "Wenn Aristoteles in diesem Zusammenhang von *synthesis* spricht, dann meint er das, was wir die >als<-Struktur nennen. Er meint das, ohne freilich ausdrücklich in die Dimension dieses Problems vorzudringen."

⁵⁰⁹ GA 29/30, p. 459.

en scheiding alleen nog maar kunnen verschijnen als een ontische verbinding of scheiding van inhoud(en) en handeling.⁵¹⁰

3.7 Waarheid en openbaarheid

In het voorgaande is duidelijk geworden dat het spreken en de uitspraak geen voorhanden dingen zijn. De uitspraak is een laten-zien of openbaar maken, waarin de dingen zelf verschijnen zoals ze (niet) zijn. Dat wijst erop dat de waarheid van een uitspraak niet bestaat als overeenkomst, maar als openbaarheid:

“De uitspraak is waar, omdat zij een *openbaarheid van de zaak* behelst. De structuur van de *openbaarmakende uitspraak* heeft in zich dit ‘als’.”⁵¹¹

De waarheid (en onwaarheid) van de uitspraak als openbaarheid wordt door de *als*-structuur gekenmerkt. Waar bevindt zich dit *als*? In eerste instantie kan gezegd worden: het *als* ligt niet ergens, maar duidt op een *relatie*. Het wijst op iets, wat in het *als* staat, en op iets anders, als wat het is: a als b.⁵¹² Maar die bepaling is even correct als nietszeggend. Ook voegwoorden en wiskundige symbolen duiden een relatie aan. Wat is het verschil? Hier blijkt: door het *als* een ‘relatie’ te noemen hebben we het al genivelleerd, want in een gelijkmatigheid gesteld waarin het met andere relaties vergeleken kan worden. De ruimte waarin het *als* zich afspeelt, wordt dan bij voorbaat begrepen als het bereik van de objecten en relaties die gelijkmatig voor de hand liggen. De relaties van deze relatie worden dan evenals de relatie zelf alweer begrepen als beschikbare objecten.⁵¹³

Heidegger wijst erop: het *als* duidt op een *toegankelijkheid* waarin wij ons altijd al bewegen. Een aanwijzing hiernaar is gelegen in de dubbelzinnigheid van het woord ‘zien’. Ik zie de dingen, bijvoorbeeld een boek, louter van een bepaalde kant, maar niettemin zie ik een *boek* (en geen gehavend boek). Van het boek zie ik de andere kant niet - die bevindt zich niet in mijn gezichtsveld - maar toch ‘zie’ ik een boek, ik verneem het als iets dat aanwezig is. Elk waarnemen is tegelijkertijd

⁵¹⁰ Heidegger, 1927, p. 159.

⁵¹¹ GA 29/30, p. 417: “Der Satz ist wahr, weil er eine Offenbarkeit der Sache enthält. Die Struktur des *offenbarmachenden Satzes* hat in sich dieses >als<.”

⁵¹² GA 29/30, p. 417.

⁵¹³ GA 29/30, pp. 424-5.

een *vernemen als* - dat wil zeggen: het is omgeven door een geheel van betekenissen.⁵¹⁴

Het is dit geheel van betekenissen dat de openbaarheid van een ding als zodanig tekent. Een aanwijzing hiernaar geeft Heidegger aan de hand het voorbeeld van de uitspraak ‘het bord staat scheef’.⁵¹⁵ De scheve stand is niet iets wat objectief aan het bord toebehoort zoals de breedte of de hoogte ervan. Het bord staat namelijk scheef *voor* iemand die dat verneemt. Maar dat is evenmin subjectief. De scheve stand is immers niet *afhankelijk* van een vernemer of diens positie. Nee, het bord staat scheef *binnen* de zaal als collegezaal.⁵¹⁶ De ongunstige stand *is* er niet in die zin dat deze nog eens ergens voorhanden is ‘naast’ of ‘achter’ het bord. De ongunstige stand is daarentegen *openbaar* binnen het geheel van de collegezaal. Heidegger wijst erop

“...dat datgene, waar de uitspraak over gaat, het ongunstig staande bord, *vanuit een geheel* openbaar [*offenbar*] is, vanuit een geheel, dat wij als zodanig helemaal niet uitdrukkelijk en op zichzelf bevatten.”⁵¹⁷

Het punt is niet dat er op hetzelfde moment velerlei dingen toegankelijk zijn (bord en zaal etc.) of naast het besproken ding ook voorhanden zijn, maar dat de openbaarheid van het bord in zijn scheve stand door de reeds mede openbare collegezaal in zijn *geheel* getekend is. Vanuit de openbaarheid van de collegezaal verschijnt het bord zelf *als* scheefstaand.

“Vanuit de openbaarheid [*Offenbarkeit*] van de collegezaal ervaren wij überhaupt de ongunstige stand van het bord.”⁵¹⁸

⁵¹⁴ Heidegger, 1987, p. 88.

⁵¹⁵ GA 29/30, pp. 498-507.

⁵¹⁶ GA 29/30, p. 500: “Denn die Tafel steht nicht etwa, wie diese vorschnelle Interpretation meinte, ungünstig mit Bezug auf uns, die faktisch hier vorkommenden Menschen, sondern die Tafel steht ungünstig in diesem Saal. [...] Diese Tafel steht an sich ungünstig in diesem Saal, der ein Hörsaal ist, der zum Universitätsgebäude gehört.”

⁵¹⁷ GA 29/30, p. 505: “Vielmehr liegt alles daran, schon in der scheinbare Enge und Begrenztheit der Aussage – die Tafel steht ungünstig – zu sehen, wie das, worüber ausgesagt wird, die ungünstig stehende Tafel, *aus einem Ganzen* heraus offenbar ist, aus einem Ganzen, das wir als solches gar nicht ausdrücklich und eigens erfassen.”

⁵¹⁸ GA 29/30, p. 501: “Aus der Offenbarkeit des Hörsaals her erfahren wir überhaupt den ungünstigen Stand der Tafel.”

Een uitspraak gaat dus slechts *schijnbaar* over een geïsoleerd object. Zij wordt immers altijd uitgesproken vanuit een al ervaren openbaarheid die het karakter van een ‘in het geheel’ (*im Ganzen*) heeft.⁵¹⁹ Dit geheel (bijv. de collegezaal die weer tot het universiteitscomplex behoort etc.) is een *constellatie* die in de uitspraak niet thematisch wordt, maar niettemin de tekenende omgeving is waarin zij wordt uitgesproken.

Als de openbaarheid van het scheve bord zelf niet een voorhanden object is, op welke manier is zij dan? Terwijl er aan de spreker en het bord niets verandert, komt in het door een geheel omgeven gebied *tussen* de vernemer en het vernomene de openbaarheid van het bord in zijn ongunstige stand op. Dit gebeuren van openbaar worden van een ding *als* zodanig binnen een omgevende open ruimte noemt Heidegger *waarheid*. Waarheid als openbaarheid of onthuldheid is daarom noch in de dingen zelf noch in een subject voorhanden, maar betreft het tussengebied waarbinnen de vernemer en het vernomene elkaar tegenkomen.⁵²⁰ Waarheid is alleen maar voor zover een dergelijk wederzijds tegemoetkomen plaatsvindt. De woorden in de tekst van Heidegger (zoals *Wahrheit* en *Offenbarkeit*) benoemen daarom een wending: een wegwenden van de voorhanden dingen en tegelijkertijd een toewenden naar dit tegemoet treden en het tussengebied waarbinnen het plaatsvindt.⁵²¹

Dit tussengebied laat echter niet alleen waarheid (*als*) maar ook onwaarheid (*alsof*) toe. Een ding kan zich immers binnen een omgeving vertonen als dat wat het *niet* is. Heidegger spreekt van *Verbergung* of *Verstellung*, en geeft het voorbeeld van het verhullen dat gebeurt wanneer een kast binnen een vertrek een deur in de muur verbergt.⁵²² Primair is hier niet dat het ene object voor het andere voorhanden is, maar dat dit verhullen tegelijkertijd een onthullen is. Het verhullen is namelijk niet alleen een verbergen van de deur, maar tegelijkertijd een onthullen van de muur in zijn geheel als muur zonder opening. Door het verbergen is de muur onthuld, maar wel verdraaid of scheef (*verstellt*).

⁵¹⁹ GA 29/30, p. 501: “Wir sprechen also bei diesem scheinbar isolierten Urteilen schon aus einer Offenbarkeit heraus, die, wie wir vorläufig sagen können, nicht nur ein Vielerlei ist, sondern etwas im Ganzen.”

⁵²⁰ GA 24, p. 305: “Damit ist aber gesagt, daß die Wahrheit in gewisser Weise zu den Dingen gehört, wenngleich sie nicht etwas unter den Dingen selbst, wie ein Vorhandenes, ist. Und umgekehrt, die Wahrheit ist nicht im Verstande, sofern unter Verstand ein Vorgang eines vorhandenen psychischen Subjekts gedacht wird. Daraus ergibt sich: Die Wahrheit ist weder unter den Dingen vorhanden, noch kommt sie in einem Subjekt vor, sondern sie liegt – fast wörtlich genommen – in der Mitte >zwischen< den Dingen und dem Dasein.”

⁵²¹ GA 21, p. 164: “Wahrheit ist kein vorhandenes Verhältnis zwischen zwei Seienden, die vorhanden sind – als psychisches und physisches etwa, auch keine Zuordnung [...]. Wenn überhaupt ein Verhältnis, dann ein solches, das gar keine Analogie hat mit irgendeiner Beziehung zwischen Seiendem. Es ist – wenn man überhaupt so sagen kann – das Verhältnis des Daseins als Dasein zu seiner Welt selbst, die Weltoffenheit des Daseins, dessen Sein zur Welt selbst, die in und mit diesem Sein zu ihr aufgeschlossen, entdeckt ist.”

⁵²² GA 54, p. 47, 54.

Hier blijkt dat *als* en *alsof* niet symmetrisch aan elkaar geopponeerd kunnen worden zoals de correctheid en incorrectheid van een propositie. Ook het *alsof* is een wijze van verschijnen en dus een *als*. Oftewel: *Wie viel Schein, soviel Sein*.⁵²³

Waarheid en onwaarheid, *als* en *alsof*, zijn geen voorhanden relatie (zoals *adaequatio*), maar bestaan als openbaarheid in een tussenruimte waarin wij ons bij voorbaat bewegen. Ons ophouden in deze tussenruimte is daarom altijd al waar en onwaar, dat wil zeggen, omgeven door onthullen en verhullen. In *Einführung in die Metaphysik* wijst Heidegger naar de opkomst en ondergang van de zon. Hij wijst erop dat wij niet maar zo in staat zijn dit onmiddellijk anders te ervaren, namelijk als beweging van de aarde om de zon. De schijn waarin zon en aarde staan, bijvoorbeeld de nacht en de zonsondergang aan zee, is zelf een manier van verschijnen, een *als*.⁵²⁴ Deze schijn is namelijk niet niets, maar evenmin de onware inbeelding van een subject. De schijn is daarentegen openbaar in het tussengebied waarbinnen de vernemer en het vernomene zich ophouden en daarin ten overstaan van elkaar komen.

Daarmee wordt duidelijk dat waarheid en onwaarheid primair niet pas de eigenschappen zijn van de propositie of het discursieve denken. Het is omgekeerd: omdat het spreken en vernemen zich *altijd al* ophouden in deze tussenruimte waarbinnen de dingen onthuld of verhuld zijn, is het mogelijk dat in het spreken als onthullen de dingen zelf *van zichzelf uit* van zich blijk geven als dat wat ze al dan niet zijn.⁵²⁵

Van hieruit kan pas duidelijk worden wat het waar-zijn van de uitspraak betekent. Juist omdat in het spreken de dingen van zichzelf uit verschijnen, en de dingen binnen onthulling en verhulling, *als* en *alsof*, openbaar zijn, *daarom* kan het propositionele spreken waar of onwaar zijn, dat wil nu zeggen: onthullen of verhullen. Alleen wanneer gezien wordt dat in het spreken de dingen zelf verdraaid of niet van zich blijk geven (*apophansis*) en dus verhuld of onthuld zijn, is het mogelijk het

⁵²³ Heidegger, 1927, p. 36.

⁵²⁴ Heidegger, 1958, p. 112: “Denken wir an die Sonne. Sie geht uns täglich auf und unter. Nur die wenigsten Astronomen, Physiker, Philosophen – und auch diese nur auf Grund einer besonderen, mehr oder minder geläufigen Einstellung – erfahren diesen Sachverhalt unmittelbar anders, nämlich *als* Bewegung der Erde um die Sonne. Der Schein jedoch, in dem Sonne und Erde stehen, z.B. die Morgenfrühe der Landschaft, das Meer am Abend, die Nacht, ist ein Erscheinen.” [mijn nadruk]

⁵²⁵ GA 24, p. 308: “Das Entdecken von Vorhandenem gründet darin, daß das Dasein als existierendes je schon zu einer Welt sich verhält, die erschlossen ist. [...] Das Dasein existiert *in der Wahrheit*, d.h. *in der Enthülltheit seiner selbst und des Seienden*, wozu es sich verhält. Nur weil es existierend *wesenhaft* schon in der Wahrheit ist, kann es als solches irren und gibt es Verdeckung, Verstellung und Verschlossenheit des Seienden.”

waar-zijn of onwaar-zijn van de uitspraak (*alêtheuein* – *pseudesthai*) te bedenken zonder aan de ontologie van het voorhandene gebonden te zijn, waarin waarheid als overeenstemming tussen het kennen en de dingen wordt voorgesteld. Heidegger in *Sein und Zeit*:

“En wederom, omdat de *logos* een laten-zien [*Sehenlassen*] is, *daarom* kan hij waar of onwaar zijn. Ook is alles eraan gelegen, je van een geconstrueerd waarheidbegrip in de zin van een >>overeenstemming<< vrij te houden. Dit idee is geenszins het primaire in het begrip van de *alêtheia*. Het >>waar-zijn<< van de *logos* als *alêtheuein* betekent: het zijnde, *waarvan* sprake is, in het *legein* als *apophainesthai* uit zijn verborgenheid nemen en het als iets dat onverborgen is (*alêthes*) laten zien, *onthullen*. Eveneens betekent het >>onwaar-zijn<< *pseudesthai* zoveel als bedriegen [*Täuschen*] in de zin van *verhullen*: iets voor iets anders stellen (op de wijze van het laten-zien) en het daarmee laten doorgaan voor iets [*ausgeben als etwas*], wat het *niet* is.”⁵²⁶

Dat een uitspraak *waar* is betekent: zij onthult de dingen zoals ze op zichzelf zijn. De onware uitspraak kan de dingen alleen maar verdraaid tonen omdat zij ook een wijze van onthullen is. Zowel de ware als de onware uitspraak zijn onthullend en verhullend.⁵²⁷

De gedachte van Heidegger is dat het waar-zijn van de uitspraak als onthullen en het onwaar-zijn als verdraaid onthullen in de woorden *alêtheuein* en *pseudesthai* van Aristoteles zelf benoemd worden. Het ‘waar-zijn’ van het spreken als *alêtheuein* betekent immers: iets uit zijn verborgenheid nemen en als iets wat onverborgen is (*a-lêthes*) laten zien.⁵²⁸ Evenzo betekent *to pseudos* niet

⁵²⁶ Heidegger, 1927, p. 33: “Und wiederum, weil der *logos* ein *Sehenlassen* ist, deshalb kann er wahr oder falsch sein. Auch liegt alles daran, sich von einem konstruierten Wahrheitsbegriff im Sinne einer >>Übereinstimmung<< freizuhalten. Diese Idee ist keinesfalls die primäre im Begriff der *alêtheia*. Das >>Wahrsein<< des *logos* als *alêtheuein* besagt: das Seiende, wovon die Rede ist, im *legein* als *apophainesthai* aus seiner Verborgenheit herausnehmen und es als Unverborgenes (*alêthes*) sehen lassen, entdecken. Imgleichen besagt das >>Falschsein<< *pseudesthai* soviel wie *Täuschen* im Sinne von verdecken: etwas vor etwas stellen (in die Weise des *Sehenlassens*) und es damit ausgeben *als etwas*, was es *nicht* ist.”

⁵²⁷ GA 21, pp. 135-6: “Die Aussage kann nur überhaupt wahr sein, entdecken, weil sie auch verdecken kann, d.h. weil sie qua Aussage a priori im >>als<< bewegt. Das Entdecken der Aussage ist ein nichtverdeckendes Entdecken, d.h. die Struktur der Aussagewahrheit ist grundsätzlich die der Falschheit.”

⁵²⁸ In tegenstelling tot Frieländers kritiek op Heidegger is de etymologie van *alêtheia* als privativum aannemelijk. Woleński (2004) wijst erop dat het woord *alêtheia* behoort tot een familie van woorden uit het archaïsch Grieks die met ‘waarheid’ van doen hebben. Veel van deze woorden zijn samenstellingen met een privativum (*nêmertês* – ‘onfeilbaar’, *adolos* – ‘onbedrieglijk, onvervalst, echt’, *apseudês* – ‘onbedrieglijk, betrouwbaar’, *atrekês* – ‘zonder omwegen, waar, nauwkeurig’). In reactie op Frieländer heeft Luther (1966)

onwaarheid als incorrectheid, maar *bedrog*, waarbij in het bedrog weliswaar iets verschijnt, maar niet zoals het is. In deze Griekse woorden ligt een aanwijzing die in de traditionele aristotelische vertaling met ‘waar-zijn’ en ‘onwaar-zijn’ geheel wegblijft, namelijk dat spreken überhaupt een onthullen is.⁵²⁹

3.71 Voorlogische waarheid

Het waar-zijn van de uitspraak als onthullen is alleen mogelijk omdat het spreken zich bij voorbaat in een openbaarheid of toegankelijkheid van de wereld beweegt.⁵³⁰ De uitspraak is weliswaar een wijze van onthullen, maar dit is geen primair onthullen, omdat de uitspraak altijd al betrokken is op iets dat bij voorbaat al onthuld en toegankelijk is.⁵³¹ De uitspraak ‘het bord staat scheef’ laat bijvoorbeeld het scheve bord als zodanig zien; toch was het bord in zijn scheve stand al binnen een geheel openbaar. Deze openbaarheid is dus niet pas het product van de uitspraak; de uitspraak legt slechts uit elkaar wat voorpredicatief al duidelijk was.⁵³² Met andere woorden: het onthullende of verhullende openbaar maken van de uitspraak is toegelaten in het openbaar worden van de dingen zelf, waardoor zij überhaupt thema van een uitspraak kunnen worden. Het openbaar maken van het spreken is dus een afgeleide van een eerder openbaar maken. Heidegger spreekt van *voorlogische waarheid*:

opgemerkt dat i) *alêtheia* inderdaad een privativum is, ii) *alêtheia* in de vroege Griekse filosofie *onthulling* betekende, iii) het begrip van waarheid in de vroege Griekse filosofie ontologisch was en iv) dat Plato in de grotgelijkenis waarheid als correspondentie begreep. Woleński merkt aan (2004) dat *alêtheia* en verwante woorden in het archaïsch Grieks ambigu zijn: zij betreffen niet alleen *verba dicendi*, maar tenminste ook (alhoewel niet overwegend) de waarheid der dingen.

⁵²⁹ Heidegger, 1927, pp. 32-3. Heidegger maakt duidelijk dat *logos apophantikos* niet met ‘beweerzin’ (of met *enunciation* of *statement-making utterance* (De Rijk) vertaald kan worden, omdat het spreken een onthullen is en in de vertaling ‘beweerzin’ van dit onthullen niets blijkt. Daarom vertaalt Heidegger *apophansis* met *Sehenlassen* of *aufzeigende Rede*. Evenzo kunnen *alêtheuein* en *pseudesthai* niet met ‘waar-zijn’ resp. ‘onwaar-zijn’ vertaald worden. Waarheid wordt immers traditioneel voorgesteld als eigenschap van een voorhanden propositie. Waarheid wordt dan niet meer ervaren als een onthullen en wegnemen van verborgenheid. Zie ook: GA 21, pp. 131-2.

⁵³⁰ Heidegger, 1927, p. 219: “Das Wahrsein als Entdeckend-sein ist wiederum ontologisch nur möglich auf dem Grunde des In-der-Welt-seins.”

⁵³¹ GA 24, p. 296: “Damit etwas ein mögliches Worüber für eine Aussage soll sein können, muß es für die Aussage *schon* irgendwie als *Enthülltes* und *Zugängliches* vorgegeben sein. Die Aussage enthüllt nicht primär als solche, sondern sie ist immer schon ihrem Sinne nach auf vorgegebenes *Enthülltes* bezogen. Damit ist schon gesagt, daß die Aussage als solche nicht Erkenntnis im eigentlichen Sinne ist.”

⁵³² GA 29/30, p. 493: “Die Aussage – obzwar in *ihrer* Weise aufschließend – bringt uns doch *nicht überhaupt* und *primär* vor das entborgene Seiende, sondern umgekehrt, die schwarze Tafel muß uns als so Seiendes schon offenbar geworden sein, wenn wir aufweisend über sie aussagen wollen. Der *logos apophantikos* legt nur aussagend *auseinander*, was schon offenbar ist, aber er bildet nicht überhaupt erst Offenbarkeit von Seiendem.”

“De *logos apophantikos* als uitspraak is zeker in de mogelijkheid van waar-zijn of onwaar-zijn, maar deze wijze van waar-zijn, openbaar worden [*Offenbarwerden*], berust in een openbaarheid, die wij, omdat ze voor de *predicatie* en uitspraak ligt, kenmerken als *voorpredicatieve openbaarheid* ofwel beter als *voorlogische waarheid*.”⁵³³

Heidegger benadrukt: de uitspraak is waar *of* onwaar. Maar om überhaupt te kunnen beslissen tussen waarheid en onwaarheid is een maatstaf nodig: de dingen zelf, zoals ze al onthuld zijn. Ik kan bij het toetsen van een uitspraak alleen maar heen en weer gaan tussen ‘waar’ en ‘onwaar’ wanneer de dingen die zij betreft al onthuld zijn. Alleen al de *mogelijkheid* van toetsing laat zien dat de uitspraak niet de enige en zelfs niet de primaire plaats van waarheid is, maar dat zij is ingebed in een meer omvattende openbaarheid.⁵³⁴

Daarmee wordt duidelijk dat de spreker nog op een andere manier betrokken is in de uitspraak dan als degene die zich committeert binnen een ambivalentie (*apophansis*). Wie een propositie uit of toetst is *aangewezen* op de manier waarop de dingen hem al verschenen zijn. Deze verschijningswijze van de dingen kiest of ontwerpt hij niet zelf, maar hij laat zich erdoor binden. Wie zich kan laten binden, is *vrij*. De mens is vrij voor zover hij open staat voor de verschijningswijze der dingen. Deze vrijheid is geen autonomie, maar het doorstaan van een open ruimte waarbinnen de dingen als zichzelf naar voren kunnen treden.⁵³⁵ Zolang ik mijzelf via proposities op het spel zet, heb ik geen oog voor deze vrijheid die er de stilzwijgende achterkant van is. Schijnbaar ben *ik* degene die als zelfstandig subject in het spel van vraag en antwoord een uitspraak doet over geïsoleerde objecten. Maar in mijn uitspraak ben ik getekend door de manier waarop de dingen verschijnen, vanuit een constellatie waarin

⁵³³ GA 29/30, p. 494: “Der *logos apophantikos* als Aussage ist gewiß in der Möglichkeit des Wahrseins oder Falschseins, aber diese Art des Wahrseins, Offenbarwerden, gründet in einer Offenbarkeit, die wir, weil sie vor der *Prädikation* und Aussage liegt, bezeichnen als *vorprädikative Offenbarkeit* oder besser als *vorlogische Wahrheit*.”

⁵³⁴ GA 29/30: “Um aber über Angemessenheit dessen, was der *logos* aufweisend sagt, bzw. über Unangemessenheit zu entscheiden, genauer, um überhaupt in diesem >entweder-oder< sich verhalten zu können, muß der redend aussagende Mensch im vorhinein einen *Spielraum* haben für das vergleichende Hin-her des >entweder-oder<, der *Wahrheit* oder *Falschheit*, und zwar einen Spielraum, innerhalb dessen schon das Seiende selbst, darüber es auszusagen gilt, offenbar ist. Darin liegt ein Wesentliches: Der *logos apophantikos* stellt [...] nicht nur nicht den Bezug des Seienden her, er stellt nicht einmal diese Offenbarkeit des Seienden her.” Vgl. Oudemans, 2009, p. 26.

⁵³⁵ GA 29/30, pp. 496-7.

de dingen en ik tot elkaar komen. Anders gezegd: ik kan alleen een uitspraak doen wanneer ik datgene poneer wat in het over-en-weer met de dingen al voorpredicatief onthuld was en waaraan ik dus ben gebonden, vanuit een omgevend tekengeheel waarbinnen de dingen *als* zodanig naar voren treden en zich daarmee laten zien voor wat ze zijn.⁵³⁶

De voorlogische waarheid laat zien dat waarheid geen *adaequatio* maar *openbaarheid* of *onthuldheid* is. Dat geldt ook voor de waarheid van de uitspraak. De ware uitspraak laat de dingen verschijnen zonder verdraaiing; de onware uitspraak met verdraaiing. Beide zijn alleen mogelijk voor zover de uitspraak *überhaupt* iets laat verschijnen en in die zin onthult. Wat traditioneel de correctheid en incorrectheid van de propositie wordt genoemd, berust dus in en is alleen mogelijk door waarheid als onthulling.⁵³⁷ Zij speelt zich af *binnen* de correctheid en incorrectheid. Het tegendeel van de zo bedachte waarheid is dan ook geen incorrectheid, maar *verborgenheid*. Blijkt bij Aristoteles dat waarheid primair geen propositionele correctheid is als tegendeel van incorrectheid, maar openbaarheid of onthulling in tegenstelling tot verborgenheid? Eerder werd duidelijk dat het zuivere vernemen (*noein*) van wat iets is ook ‘waar’ (*alêthes*) heet en zelfs niet onwaar kan zijn.⁵³⁸ Ook bleek dat in *De Interpretatione* niet alleen de prestatie van tekens, maar ook het spreken en het propositionele spreken worden aangeduid als een *dêloun* – onthullen.⁵³⁹

⁵³⁶ GA 29/30, p. 506: “So ergibt der Rückgang in die Ursprungsdimension *des logos apoophantikos* einen *reichen, in sich gegliederten Strukturzusammenhang*, der offensichtlich ein *Grundgeschehen im Dasein* des Menschen kennzeichnet, das wir durch die *dreifachen Momente* festhalten: 1. das Entgegenhalten der Verbindlichkeit; 2. Die Ergänzung; 3. die Enthüllung des Seins des Seienden. Durch dieses Dreifache ist ein einheitliches Grundgeschehen im Dasein des Menschen gekennzeichnet, aus welchem erst und immer der *logos* entspringt.”

⁵³⁷ Wisniewski (2008) wijst erop dat het filosofische debat tussen ‘realisme’ en ‘antirealisme’ misleidend is omdat beide partijen de veronderstelling delen dat taal een neutraal instrument (*idle overlay to things*) is. Wisniewski merkt terecht op dat Heideggers bepaling van *logos* als onthullen impliceert dat waarheid in oorspronkelijke zin niets met de propositie van doen heeft (2008, p. 131): “One thing to note about the notion of *Logos* as making-manifest is the implications this view has for our conception of truth. Typically, people think of a *sentence* (or a proposition) as true. We can say that a sentence is true if that sentence corresponds to a state of affairs in the world. Heidegger claims that this way of conceptualizing truth is in fact derivative. The more fundamental notion of truth is closely linked to *Logos* construed as letting something be seen. The most ontologically basic conception of truth is truth as *aletheia*: a form of seeing (*noein*) things for what they are. The basic form of truth thus has nothing to do with sentences. Rather, it has to do with seeing things that make themselves manifest.” Hoewel Wisniewski spreekt van de *assertions* van Heidegger merkt hij op dat Heideggers spreken zelf een wijze van onthullen is (2008, p. 133n10): “One can read Heidegger’s own assertions here as revealing the Being of truth--as uncovering something from our collective history which has been covered up through philosophical exercises. Heidegger’s use of the *logos* has itself been an instance of *a-letheia*.”

⁵³⁸ Aristoteles, *Metaphysica*, 1051b17-1052a.

⁵³⁹ Aristoteles, *De Interpretatione*, 17a17.

Een andere aanwijzing voor Heidegger is de betekenis van het woordenpaar *to pseudos/pseudê* dat Aristoteles in de *Metaphysica* bespreekt. Daar wordt duidelijk: primair zijn niet uitspraken, maar de dingen zelf onwaar of bedrieglijk. De dingen heten onwaar wanneer ze niet kunnen bestaan. De dingen heten ook onwaar voor zover ze weliswaar dingen zijn, maar naar hun aard zo zijn dat ze zich niet vertonen zoals ze zijn - of zich vertonen als dat wat niet is (*pephuke mentoi phainesthai mê hoia estin ê ha mê estin*).⁵⁴⁰ Kortom: de dingen zelf heten ‘onwaar’ (*pseudê*) voor zover ze een onwaar verschijnen (*phantasian pseudê*) laten opkomen.⁵⁴¹ Dit alles zijn evenzovele aanwijzingen bij Aristoteles dat de propositie niet de primaire ‘plaats’ van waarheid is, maar dat propositionele waarheid zelf een wijze van onthullen is, en zo is ingebed in de meer omvattende onthuldheid waarin de dingen zelf van zich blijk geven.⁵⁴²

Door de propositionele *representatiegedachte* kunnen deze aanwijzingen naar waarheid als openbaarheid in de filologie niet naar voren treden. Eerder bleek dat De Rijk binnen de uitspraak als toegangswijze het onthullen van tekens (*dêloun*) voorstelt als een voorhanden betrekking van representatie. Door dezelfde representatiegedachte miskent hij ook de aard van onwaarheid als ‘verschijnen alsof’ (*to pseudos*). Over de dingen zelf die door Aristoteles ‘vals’ (*pseudê*) genoemd worden zegt De Rijk: deze dingen bestaan wel, maar hun *inhoud*, nl. datgene wat ze *representeren*, representeert de echte stand van zaken niet of niet precies.⁵⁴³ Onder leiding van de

⁵⁴⁰ Aristoteles, *Metaphysica*, 1024b17. Aristoteles geeft hier het voorbeeld van een schets en van een droom. Primair wordt hier de *pragma-pseudos* besproken: onwaarheid voor zover zij dingen of standen van zaken betreft zoals ze vernomen worden. Daarna pas komt de onwaarheid van de uitspraak (*logos pseudês*) aan de orde, en, aan de hand daarvan, de bedrieglijke of onware mens (*anthrôpos pseudês*).

⁵⁴¹ Aristoteles, *Metaphysica*, 1025a5-6: “...zoals we ook zeggen dat de dingen (*ta pragmata*) onwaar zijn (*pseudê einai*) voor zover ze een vals verschijnen laten opkomen (*empoi phantasian pseudê*).”

⁵⁴² Heidegger, 1927, p. 33: “Weil aber >>Wahrheit<< diesen Sinn hat [sc. onverborgenheid] und der *logos* ein bestimmter Modus des Sehenlassens ist, darf der *logos* gerade *nicht* als der primäre >>Ort<< der Wahrheit angesprochen werden. Wenn man, wie es heute durchgängig üblich geworden ist, Wahrheit als das bestimmt, was >>eigentlich<< dem Urteil zukommt, und sich mit dieser These überdies auf *Aristoteles* beruft, dann ist sowohl diese Berufung ohne Recht, als vor allem der griechische Wahrheitsbegriff mißverstanden. >>Wahr<< ist im griechischen Sinne und zwar ursprünglicher als der genannte *logos* die *aisthêsis*, das schlichte, sinnliche Vernehmen von etwas. [...] Im reinsten und ursprünglichsten Sinne >>wahr<< - d.h. nur entdeckend, so daß es nie verdecken kann, ist das reine *noein*, das schlicht hinsehende Vernehmen der einfachsten Seinsbestimmungen des Seienden als solchen.”

⁵⁴³ De Rijk, 2002a, p. 127: “...the sketch or dream is something existent, the former as a physical entity, the later as a mental one; but their contents, i.e. that which they primarily represent, either does not represent a real state of affairs in a precise manner, or even does not obtain at all in the outside world...”

representatiegedachte concludeert hij daarom dat onwaarheid een ‘mentale stand van zaken’ is.⁵⁴⁴ Met Heidegger kan de filosofie tegen de filologie zeggen dat haar propositionele wijze van spreken verhult dat waarheid en onwaarheid geen voorhanden betrekkingen zijn zoals representatie (of coherentie), maar alleen bestaan als openbaarheid in het over-en-weer tussen de vernemer en het vernomene.

3.8 Heidegger en *De Interpretatione*

Heidegger wijst erop dat tekens sinds het aristotelisme beschouwd zijn vanuit de heerschappij van de uitspraak. Daarin verschijnt het teken niet meer als het zich-aftekenen van de dingen zelf, maar als een conventioneel instrument voor de representatie van voorstellingen. Evenzo verschijnt de uitspraak als de betrekking van twee quasi-dingen – een verbinding van subject en predicaat, naam en attribuut, inhoud en handeling. Binnen deze gezichtskring, die zowel filosofie als filologie bepaalt, wordt vervolgens *De Interpretatione* van Aristoteles zelf weer aristotelisch uitgelegd. Heidegger wijst er echter op dat tekst van *De Interpretatione* door deze metafysische uitleg niet is uitgeput. Dankzij de bevrijding van de grammatica uit de logica blijkt: de dragende woorden van *De Interpretatione* kunnen tegendraads gelezen worden, en wel zo dat zij niet met het nakomende aristotelisme samenvallen, maar wijzen op voorbehouden mogelijkheden die over de metafysica heen reiken en nu voor een nadenken tekenend kunnen worden.

Heideggers lezing van *De Interpretatione* vergt een omwending. De tekst kan alleen tegendraads gelezen worden wanneer gezien wordt dat tekens niets representeren of afbeelden, maar een wereld openen waarin de dingen zich vertonen. In het begin van *De Interpretatione* gaat het niet om voorhanden tekens die vervolgens een relatie hebben met de dingen in de ziel en de werkelijkheid. Er is geen sprake van stemgeluiden (*phônai*) en schrifttekens (*grammata*), maar van *ta en têi phônei* en *ta graphomena*: de dingen zelf, zoals ze van zich blijk geven via de stem en zoals ze geschreven worden.⁵⁴⁵ Evenzo wijst Heidegger erop: de *pathêmata* zijn geen voorstellingen of psychische toestanden, maar de dingen zelf zoals ze in een vernemen tegemoet treden.⁵⁴⁶ De *homoiômata* zijn dan

⁵⁴⁴ *ibid*: “...falsehood is a mental state of affairs that is not actually the case in the outside world.” Contrasteer hiermee: Heidegger, GA 17, p. 21: “Aristoteles zeigt, wie eine Bedingung der Möglichkeit der Falschheit im Seienden selbst und seiner möglichen Seinsart liegt. Eine Entdeckung, die später und heute erst recht völlig in Vergessenheit geraten ist, weil das Warheitsproblem selbst nicht mehr verstanden wird. Wir meinen, Irrtum, Täuschung ist etwas Subjectives, hat sein Entstehen im Denken [...]”

⁵⁴⁵ Oudemans, 2009, p. 31.

⁵⁴⁶ GA 21, p. 167: “Übersetzt man *pathêmata* als Vorstellungen und versteht man darunter seelische Zustände, dann kann man leicht herauslesen: in der Seele sind Zustände derselben, Psychisches, als Bilder von Dingen, die

ook geen representaties, maar de dingen voor zover ze in het tegemoet treden verschijnen *zoals* zij zelf zijn.⁵⁴⁷ Dat is niet twee keer hetzelfde, want in het vernemen kunnen de dingen ook tegemoet treden zoals ze *niet* zijn. In het licht van waarheid als onthulling en verhulling blijken de woorden aan het begin van *De Interpretatione* een andere betekenis te hebben.⁵⁴⁸

In *De Interpretatione* heet het: spreken is betekenisvol (*sêmantikos*) krachtens een overeenkomst (*kata sunthêkên*), omdat een naam er niet van nature is, maar alleen wanneer een *symbolon* plaatsvindt.⁵⁴⁹ *Symbolon* is een naam voor het semantische. Wat betekent dat? Heidegger wijst erop: het woord kan hier niet met ‘symbool’ vertaald worden. Dan valt de vertaling terug achter het aristotelisme en is zij even circulair als nietszeggend. Maar het woord reikt verder dan symboolmetafysica: het duidt oorspronkelijk op twee gebroken helften van een ring. Dankzij de hereniging van de twee gebroken en op elkaar passende ringhelften kunnen beide bezitters onderkennen dat zij bij elkaar horen, bijvoorbeeld omdat hun vaders bevriend waren. Het woord *symbolon* duidt op een gebroken eenheid, een breuk waarin tegelijkertijd de twee leden *als samenhorend* van zich blijf geven. Van daaruit kan het de betekenis hebben van *voeg, naad, gewricht*.⁵⁵⁰

Heidegger vertaalt *symbolon* met *Zusammenwurf* of *Zusammengehaltenwerden*. Voor Heidegger wijst het woord niet op een bepaald soort teken, maar op de gespleten menselijke identiteit. De mens is onderdeel van de natuur, maar valt er niet mee samen. Mens en natuur zijn tegelijkertijd uit

nicht in der Seele selbst sind. Aber im Text steht nicht *pathê*, was allenfalls Zustände bedeuten könnte, sondern *pathêmata*, das, was begegnet und als Begegnendes hingenommen wird [...].”

⁵⁴⁷ GA 21, p. 167: “Und *homoiômata* besagt das Angeglichene, was *homoiôs echei*, was als Begegnendes so ist wie das Seiende selbst; es verhält sich ebenso, nämlich das Vernehmen wie das zu Vernehmende, das Vernommene des Vernehmens; es gibt sich das Seiende selbst, läßt es so, wie es ist begegnen. Nicht handelt es sich um irgendwelche Angleichung eines seelischen Zustandes an ein physisches Ding – etwas Widersinniges.”

⁵⁴⁸ Vgl. Heidegger over *De Interpretatione*, I in GA 12, p. 233: “Die Übersetzung versteht die *sêmeia* (das Zeigende), die *symbola* (das Zu-einander-haltende) und die *homoiômata* (das Angleichende) durchgängig vom Zeigen her im Sinne des Erscheinenlassens, das seinerseits im Walten der Entbergung (*alêtheia*) beruht.”

⁵⁴⁹ Aristoteles, *De Interpretatione*, 16a27ff. Heidegger leest *symbolon* als onderwerp van *genêtai*. In de alternatieve lezing moet ‘naam’ als onderwerp van *genêtai* aangevuld worden met *symbolon* als predicaatsnomen (‘omdat geen enkele van de namen van nature bestaat, maar [pas] wanneer [een naam] een symbool wordt.’ Zie Weidemann, 2014, *ad loc.*

⁵⁵⁰ GA 29/30, p. 445: “Wir müssen uns hüten, *symbolon* durch Symbol zu übersetzen und ein Begriff von Symbol, der heute umläuft, für *symbolon* einzusetzen. *Symbolon* bedeutet Zusammenwurf des eines mit dem anderen, Zusammenhalten von etwas mit einem anderen, d.h. Aneinanderhalten, An- und Ineinanderfügen. Daher bedeutet *symbolon* soviel wie die Fuge, die Naht, das Gelenk, wo das eine mit dem anderen nicht einfach nur zusammengebracht, sondern aneinandergehalten ist, so daß es aneinander paßt, dabei als zueinandergehörig sich erweist.”

elkaar en bij elkaar. Daardoor is er *openheid*. Juist dankzij deze openheid kunnen de dingen van zich blijf geven. Dat is niet iets wat in de ‘psyche’ gebeurt en ook geen verandering in de natuur, maar betekent dat in het over-en-weer tussen mens en wereld iets tegemoet treedt *als datgene wat is*. *Zusammenwurf* is een naam voor dit over-en-weer. Als zodanig benoemt het de oorsprong van betekenissen. Alleen omdat de mens zich naar zijn aard ophoudt in dit over-en-weer, kunnen er tekens opkomen die deze betekenissen articuleren.⁵⁵¹

Van hieruit krijgt ook het woord *overeenkomst* (*synthêkê*) een andere betekenis. Het is onmogelijk dat woorden betekenis hebben door een conventie, want elke conventie *veronderstelt* taal. De gedachte aan conventie als oorsprong van betekenis is even circulair als metafysisch. Woorden danken hun betekenis niet aan een afspraak, maar aan een prealabele overeenkomst, namelijk het openstaan van de mens naar de hem omgevende dingen. Alleen omdat mensen in zoverre overeenkomen dat zij naar hun aard openstaan voor het tegemoet treden van dingen binnen een tekenwereld kunnen zij op een betekenisvolle manier met elkaar spreken - en daarmee al dan niet overeenstemming bereiken.⁵⁵²

Deze lezing van Heidegger is gevolgd door Gadamer. Hij wijst erop: taal berust niet op een afspraak, maar op een overeenstemming in een andere, vroegere zin: mensen stemmen overeen doordat zij zich in een gemeenschap bevinden. Deze gemeenschap bestaat als een gedeeld geheel van indelingen waarin de mens zich bij voorbaat ophoudt. Dit geheel van indelingen is de achtergrond van waaruit woorden hun betekenis verkrijgen. De overeenkomst in het gebruik van geluiden en schrifttekens is slechts een uitdrukking van het prealabele overeenkomen van mensen in fundamentele

⁵⁵¹ Vgl. GA 29/30, p. 446. Woorden zijn er pas dankzij “...die Genesis des Symbols, das ganze Geschehen, worin in vorhinein ein Zusammenhalten geschieht, ein *Sichzusammenhalten des Menschen mit etwas*, dergestalt, daß er mit dem, womit er sich zusammenhält, übereinkommen kann in der Weise des Meinens. Der Mensch hält sich, und zwar seinem Wesen nach, mit etwas anderem zusammen, sofern er zu anderem Seienden sich verhält und aufgrund dieses Verhaltens zu anderem dieses andere als solches meinen kann. Sofern Laute innerhalb eines solchen Geschehens erwachsen und für dieses Meinen erwachsen, treten sie in den Dienst von Bedeutungen, die ihnen so gleichsam zukommen.”

⁵⁵² GA 29/30, pp. 447-8: “Die Worte erwachsen aus jener *wesenhaften Übereinkunft* der Menschen miteinander, gemäß sie *in ihrem Miteinandersein offen sind für das sie umgebende Seiende*, worüber sie im einzelnen übereinstimmen und d.h. zugleich nicht übereinstimmen können. Nur auf Grunde dieses ursprünglichen wesenhaften Übereinkommens ist die Rede in ihrer Wesensfunktion, dem *sêmainein*, dem Zu-verstehen-geben von Verständlichem, möglich.” Het woord *overeenkomst* wijst volgens Heidegger niet alleen op de overeenkomst tussen mensen met elkaar voor zover zij voor het zijnde openstaan, maar ook op het menselijk verhouden tot de dingen als zodanig. Vgl. GA 29/30, p. 451: “Das Wesen der Übereinkunft besteht darin, daß die Genesis des Symbols geschieht, die wir interpretieren als Übereinkunft des Menschen mit dem, wozu er sich verhält.”

indelingen. Dit ‘overeenkomen’ (*synthêkê*) betreft daarom niet het ontstaan van betekenis, maar manier waarop er überhaupt betekenis is.⁵⁵³

3.81 Filologische bezwaren

De filosofische lezing van oude denkers kan niet in het luchtledige hangen: zij moet tenminste filologisch correct zijn. Tegen Heideggers lezing van *De Interpretatione* kunnen vanuit de filologie enkele bezwaren gemaakt worden. Zo betreft het woord *symbolon* in deze tekst de dingen in het stemgeluid en de dingen die geschreven worden in verhouding tot de *pathêmata*, maar niet, zoals Heidegger denkt, de verhouding van *iemand* die samenhoort met *iets*. Ook bij Aristoteles blijft het woord *symbolon* verbonden aan substitutie: elders spreekt hij van namen die als symbolen *in plaats van* de dingen zelf gebruikt worden.⁵⁵⁴ Ook Heideggers filosofische lezing van het woord ‘overeenkomst’ (*synthêkê*) is op filologische gronden onhoudbaar. Waar bij Aristoteles overeenkomst geopponeerd is aan natuur, duidt zij op een *conventie* die door de mens is ingesteld. In de semantiek van Aristoteles is een menselijke toekenning van betekenis de uiteindelijke grond van de taal. De

⁵⁵³ Gadamer, 1960, p. 408: “Wenn Aristoteles von den Lauten bzw. Schriftzeichen sagt, daß sie dann ‘bezeichnen’, wenn sie zum ‘symbolon’ werden, so heißt das zwar, daß sie nicht von Natur sind, sondern nach einer Übereinkunft (*kata synthêkên*). Aber darin liegt keineswegs eine instrumentale Zeichentheorie. Vielmehr ist die Übereinkunft, der gemäß den Sprachlauten oder Schriftzeichen etwas bedeuten, nicht eine Verabredung über ein Verständigungsmittel – eine solche würde immer schon Sprache voraussetzen –, sondern sie ist das Übereingekommensein, auf das sich die Gemeinschaft unter Menschen, ihre Übereinstimmung in dem, was gut und recht ist, begründet. Das Übereingekommensein in der sprachlichen Verwendung von Lauten und Zeichen ist nur ein Ausdruck jener grundlegenden Übereinkunft in dem, was als gut und recht gilt. [...] Die Übereinkunft, von der Aristoteles im Hinblick auf die Sprache spricht, charakterisiert also die Seinsweise der Sprache und sagt nichts über ihre Entstehung.”

⁵⁵⁴ In *De Sophisticis Elenchis*, 165a-6-9 merkt Aristoteles op dat wij, omdat het onmogelijk is om te discussiëren door de dingen zelf (*ta pragmata auta*) aan te dragen, namen gebruiken als symbolen (*hôs symbola*) in plaats van de dingen (*anti tôn pragmatôn*).

gedachte aan conventie als oorsprong van betekenis⁵⁵⁵ is een variant van de metafysica van de *causa sui*: de mens als eerste oorzaak van zijn eigen taalgebruik.⁵⁵⁶

Eerder bleek dat voor Heidegger de zin van het woordenpaar *synthesis-diairesis* in *De Interpretatione* en andere teksten van Aristoteles daarin ligt dat het niet verwijst naar een ontische samenstelling of scheiding, maar een aanwijzing is naar *als*, de betekenisgeleding waarin de dingen tegelijkertijd samengenomen en onderscheiden zijn. Ook dit stuit op filologische bezwaren. Heideggers gedachte dat volgens Aristoteles *elke* uitspraak zowel samenstelling als scheiding zou zijn is ongegrond.⁵⁵⁷ Bovendien blijkt in het tekstverband van *De Anima* dat de uitdrukking *synthesis tis êdê noêmatôn* niet kan duiden op een eenheid die voor de articulatie reeds is vernomen.⁵⁵⁸ Heidegger kan zich bij de gedachte aan de voorpredicatieve openbaarheid van *als* niet beroepen op het

⁵⁵⁵ Ook eerder maakt Heidegger het woord *synthêkên* in de tegenstelling tot *physei* los van de metafysica van het conventionalisme. In zijn parafrase van *De Interpretatione*, 17a1-2 begrijpt hij *synthêkên* als overlevering (*Brauch*): de taal als overlevering heeft haar eigen beweeglijkheid en haar eigen oorsprong. Zie hiervoor GA 62, pp. 236-7: “>>(Der *logos* [= die Sprache] ist kein Organon (kein Werkzeug). Nicht wie ein festes Gerät ist der *logos*, sondern das Bedeuten eines *logos* vollzieht sich gemäß der sich im Leben bildenden und als so gebildet sich erhaltenden Weise des Auslegens dessen, was begegnet und ist.<< Der *logos* ist nicht *physei*, sondern liegt im *Brauch*, hat seine eigene Bewegtheit; er hat seinen eigenen Ursprung. Je nach Lage und Umstand des Lebens erwächst und bildet sich und fällt einem Laut zu die Bedeutung.”

⁵⁵⁶ Voor Aristoteles is de betekenis van woorden (evenals de waarde van geld) niet natuurlijk, maar door een menselijke beslissing bepaald. In de *Ethica Nicomachea*, 1133a merkt hij op dat geld de maat is geworden van de vraag ‘volgens een conventie’ (*kata synthêkên*). Hij verklaart: “En daarom heeft het de naam geld (*nomisma*), omdat het er niet van nature is maar door een gebruik (*nomos*), en het kan door ons van waarde veranderd of onbruikbaar gemaakt worden.” In de *Ethica Nicomachea*, 1134b32-35 merkt Aristoteles op dat politieke rechtvaardigheid ofwel natuurlijk (*phusikon*) ofwel conventioneel (*nomikon*) is. Zij is conventioneel ‘wanneer het in het begin geen verschil maakt of ze zo of zo [is ingesteld], maar wanneer zij zijn ingesteld, maakt het wel verschil.’ Verderop wordt ‘conventioneel’ (*nomikon*) uitgelegd als ‘door een overeenkomst’ (*sunthêkêi*). De conventionele rechtvaardige zaken zijn niet natuurlijk, maar menselijk (*ta mê physika all’ anthrôpina dikaia*). Ook Heideggers weergave van *synthêkê* als overlevering (*Brauch*) schiet in zoverre tekort dat voor Aristoteles een *nomos* door een menselijke beslissing veranderd kan worden.

⁵⁵⁷ Aristoteles, *De Anima*, 430b1-3. Uit het gegeven dat Aristoteles opmerkt dat de negatieve bewering (‘het witte is niet wit’) zowel synthese als scheiding is, volgt nog niet dat elke bewering dat is.

⁵⁵⁸ Aristoteles, *De Anima*, 430a26ff. Aristoteles bespreekt het verband tussen samenstelling enerzijds en waarheid en onwaarheid anderzijds chiastisch: “Het vernemen van wat ondeelbaar is, is er bij die dingen waaromtrent er geen onwaarheid kan zijn. Maar waar ook onwaarheid en het ware mogelijk is, daar is juist daardoor (*êdê*) een bepaalde synthese van dingen die vernomen zijn alsof ze een zijn.” Het partikel *êdê* duidt hier op een logische aansluiting (‘juist daardoor’ - vgl. Liddell, Scott & Jones, sv *êdê* 4) of heeft de temporele betekenis ‘juist op dat moment’. Heideggers interpretatie (‘een samenstelling van de dingen die al vernomen zijn’) zou in het Grieks een lidwoord vergen (*tôn êdê noêmatôn*). Dat Aristoteles hier een synthese op het oog heeft van wat nog niet samen is, blijkt uit het daaropvolgende citaat van Empedocles en zijn uitleg ervan. Empedocles spreekt van hoofden die zonder nekken zijn ontsproten (dus zonder verbinding) die volgens Aristoteles vervolgens (*epeita*) door liefde worden samengevoegd (ibid). Vgl. De Rijk, 2002a 1, p. 123: “...it is merely claimed by Aristotle in this context that unlike in the case of indivisibles, wherever both ‘false’ and ‘true’ apply, there is eo ipso (*êdê*) some uniting (*synthesis tis*; 430a27-28) of notions as belonging together.”

woordenpaar *synthesis-diairesis* bij Aristoteles.⁵⁵⁹

Niettemin blijft staan dat de tekst van Aristoteles aanwijzingen biedt naar waarheid als onverborgenheid. Hoewel Heideggers etymologie van het woord *apophansis* incorrect is, blijkt in *De Interpretatione* dat spreken primair een onthullen is: *dêloun*. Ook het tegendeel van waarheid, *to pseudos*, laat zien dat waarheid geen correctheid is, maar de eenheid van *Entbergung* en *Verbergung*. Eerder bleek dat de filosofische waarheid van Aristoteles niet die is van de uitspraak, maar van de *naam*. Dat laat zien dat waarheid primair geen eigenschap van de uitspraak is, maar bestaat als afwisseling van onthulling en verhulling: *a-lêtheia*.

⁵⁵⁹ Naar aanleiding van Simplicius' uitdrukking *sôidzein ta phainomena* verbindt Heidegger waarheid met *bewaren*: waar spreken is het bewaren van de openbaarheid waarin de dingen van zichzelf uit verschijnen. Heidegger benadrukt dat deze oorspronkelijke Griekse betekenis van waarheid grondverschillend is van de cartesische waarheid als zekerheid van het natuurontwerp. Vgl. Heidegger, 1987, p. 143: "Diese Descartessche Position steht im schärfsten Gegensatz zur griechischen Auffassung. Der entsprechende Grundzug der griechischen Methoden ist das Bewahren und >Retten< der unangetastet, unversehrt gelassenen Phänomene, die sich zeigen, das reine Anwesend-sein-lassen dessen, was sich zeigt." Deze interpretatie is echter problematisch. De genoemde uitdrukking verwijst naar de taak die Plato volgens Simplicius aan de Griekse astronomen had gesteld om de anomaleuze verschijnselen van de hemellichamen (zoals de retrograde beweging van planeten) te verklaren binnen het paradigma van de cirkelbeweging. Dergelijke verklaringen (door middel van epicycli en eccentrische cycli) hadden in zoverre een ontwerp karakter dat zij bij voorbaat uitgingen van de uniforme en circulaire beweging van hemellichamen. Vgl. Hetherington, 1993, hf 1-2.